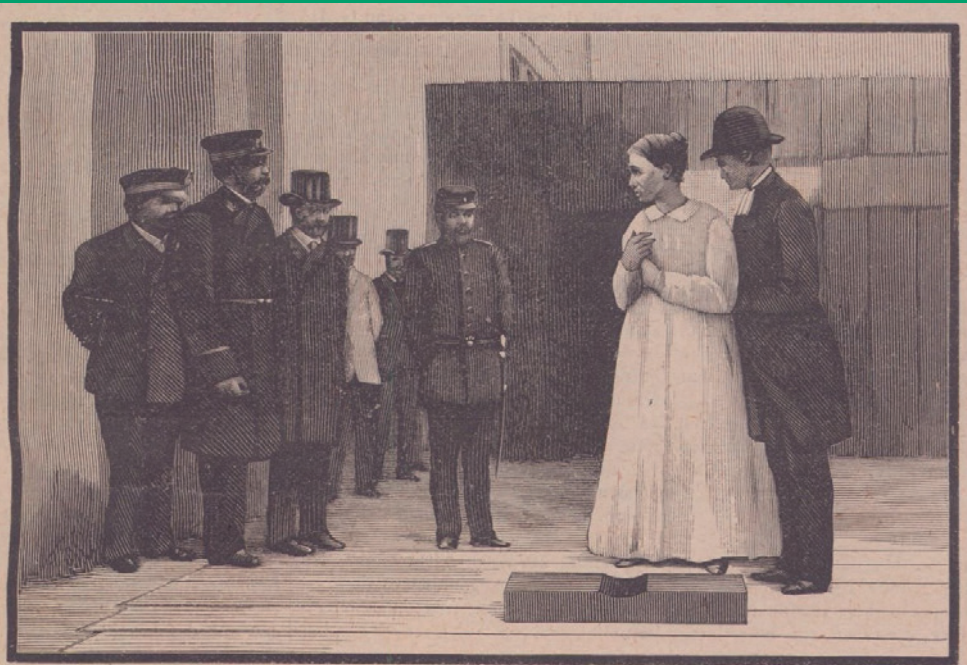

RIG

NR 1 2022

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Afrättningen i Kristianstad.

Nummer 1 2022

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),
Stockholms universitet*

*Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum
Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi*

*Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet
Ulf Palmfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

*Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,
Umeå universitet*

*Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,
Lunds universitet*

*Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,
Stockholms universitet*

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Afrättningen i Kristianstad.

Träsnitt i *Budkaften* 22/8 1890, Kungliga Biblioteket.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Från en offentlighet till en annan

Medialiseringen av Anna Månsdotters avrättning 1890

Martin Ericsson

Rent tekniskt är det ett dåligt fotografi, suddigt och utan skärpa (bild 1). Innehållet är desto mer anmärkningsvärt. Det togs med dold kamera strax efter klockan åtta på morgonen den 7 augusti 1890, medan solen gick upp över gården på Kristianstad fängelse.

I mitten av bilden står en kvinna som heter Anna Månsdotter. Hon är dömd i en av det sena 1800-talets mest uppmärksammade morderättegångar, dels för att ha haft sexuella relationer med sin son, dels för att tillsammans med sonen ha strypt och slagit ihjäl hans hustru Hanna Johansdotter i byn Yngsjö i nordöstra Skåne (Lyttkens 1951). Hon är inte den sista kvinnan i Sverige att dömas till dö-

den. Barnamörderskan Hilda Nilsson från Helsingborg skulle ha avrättats 1917 men hann dö i fängelset innan straffet verkställdes (Riving 2003:86). Men hon är den sista kvinna som faktiskt kommer att avrättas genom svenska statens försorg.

Nu har hon bara någon minut kvar att leva. Mannen längst till vänster har händerna bakom ryggen. Där döljer han bilan som han snart ska halshugga henne med. Mannen som håller Månsdotter i armen är den unge prästen Malte Hasselquist, fängelsets predikant. Vi ser också fängelsedirektören och en tjänsteman från länsstyrelsen och fångvaktare. Utanför bilden står ytterligare ungefär sjuttio personer. Alla är män.

1. Avrättningsfoto från Bröderna Andersson i Stockholm 1890. Wikimedia Commons.

2. Annons i *Dagens Nyheter* 20/8 1890. Kungliga biblioteket.

Vem som tog fotografiet vet vi inte. Det var inte ett officiellt fotografi, och förmodligen låg kommersiella skäl bakom bilden. Ett par veckor senare annonserade nämligen Bröderna Anderssons fotografiateljé i Stockholm ut reproduktioner av fotografiet till försäljning (bild 2).

Sannolikt hade fotografen någon koppling till ateljén, eftersom annonsen påstod att ”ingen annan varit i tillfälle att vid afrättningen taga någon fotografi” (*Dagens Nyheter* 20/8 1890). Den som önskade kunde alltså köpa sitt fotografi av Månsdotters sista stund, antingen direkt i ateljén på Vasagatan 20 eller genom postorder. Men bilden spreds också på andra sätt. Bara två dagar efter annonsen publicerade den liberala och kulturradikala tidningen *Budkaflen* ett träsnitt som byggde på fotografiet (omslagsbilden).

Den här artikeln kommer att visa att fotografiet bara var ett av många sätt som rapporter, bilder och populärkulturella representationer av Anna Månsdotters avrättning spreds på, något som har betydelse för huruvida vi ska betrakta det sena 1800-talets svenska avrättningar som ”offentliga” eller inte. Syftet är att, med mikrohistoria som metod, analysera medialiseringen av händelsen och på så sätt problematisera och nyansera vissa allmänt förekommande påståenden om det svenska dödsstraffets moderna historia.

Upphörde de offentliga avrättningarna?

Dödsstraffets historia kan undersökas från många perspektiv och en studie av Anna Månsdotters avrättning skulle kunna användas för att belysa flera av dem. Avrättningen och rättsprocessen som föregick den skulle till exempel lämpa sig väl för en genusanalys. Som Annulla Linders har visat i flera studier började avrättningar av kvinnliga brottslingar att ses som ett problem för dödsstraffets legitimitet under 1800-talets gång. Enligt de borgerliga genusnormer som dominerade seklet framställdes kvinnor på en och samma gång som barnsliga och oförmögna att fullt ut ansvara för sina handlingar, och som ädla och upphöjda väsen som förkroppsligade moderskap, omsorg och hemtrevnad. Att avrätta kvinnor sågs därför av många som onödigt brutalt. Samtidigt kunde kvinnliga brottslingars kvinnlighet ifrågasättas, och på så sätt kunde dödsdomarna ändå gå i verkställighet (Linders 2002:625; Linders & van Gundy-Yoder 2008; Linders 2015). Sådana ifrågasättanden förekom också i pressens rapportering om avrättningen i Kristianstad, där det kunde skrivas om Månsdotter som en ”vrångbild af qvinna” (*Nyaste Kristianstadsbladet* 7/8 1890).

Det är dock inte genus som står i fokus för denna artikel, utan frågan om dödsstraffets ”offentlighet”. Det är nämligen vanligt också i forskningslitteraturen att avrättningarna fram till 1877, då en lagändring gjordes, beskrivs som ”offentliga” medan avrättningarna efter detta år beskrivs på andra sätt (se t.ex. Bergman 1996:48, 69, 105, 128, 132, 181; Feiff 1994:82; Sandén 2016:13; Seth 1984:9; Strand 2020:677). Liknande påståenden finns i internationell litteratur. Visserligen avrättade Frankrike sina dödsdömda utanför fängelsets portar så sent som 1939, men i de flesta europeiska och nordamerikanska länder sägs avrättningarna under 1800-talet ha gått från att, med den engelskspråkiga litteraturens uttryck, ha varit ”public” till att bli ”private” (se t.ex. Floto 2001:9, 12, 37, 100; Gregory 2020:22).

En central fråga är givetvis vad vi menar när vi använder begreppet offentlighet. I den svenska litteraturen om dödsstraffets historia används uttrycket regelmässigt utan att definieras. Det är synd, eftersom olika definitioner kan leda till olika svar på de avgörande frågorna. När upphörde svenska avrättningar att vara offentliga? Vad blev de i stället? Kan vi alls säga att de vid en viss tidpunkt upphörde att vara offentliga?

Om vi med ”offentlig” menar att vem som helst, utan undantag, fysiskt fick närvara i direkt anslutning till en avrättning, slutade onekligen de svenska avrättningarna att försiggå i offentligheten i och med lagändringen 1877. Då bestämde riksdagen att alla avrättningar skulle ske genom halshuggning ”å fängelsegård” (Svensk författningssamling 1877:27). Samtidigt visar exemplet med Anna Månsdotter att offentlighet kan ha en mer komplex innebörd än så. Ingen vet visserligen exakt hur många människor som bevistade avrättningar före 1877, för det har aldrig undersökts, men vi har skäl att tro att minst lika många människor såg fotografiet från avrättningen 1890. För att inte tala om de synnerligen detaljerade rapporter om avrättningen som spreds i pressen, och som är denna artikels viktigaste källmaterial. Pressen växte under hela 1800-talet, och de moderna dagstidningarna formligen exploderade i omfattning och upplaga från 1860-talet och framåt. Bara *Dagens Nyheter*, Sveriges då största dagstidning, hade vid Månsdotters avrättning en daglig upplaga på ca 28 000 exemplar (Nordmark et al. 2001:244).

Om vi i stället för att fokusera på hur många som var fysiskt närvarande fokuserar på hur många som kunde ta del av närgångna detaljer om avrättningen genom massmedia, blir det svårare att säga att Månsdotters avrättning hade varit offentlig om den ägt rum före 1877 men icke-offentlig eftersom den ägde rum 1890. Tänk om det inte bara finns en utan flera olika sorters offentligheter, som varierat i uttryck och egenskaper under historiens gång?

Inom den historiska forskningen om begreppet offentlighet är i själva verket numera en given utgångspunkt att tala om offentligheter i plural. Så gjorde redan Jürgen Habermas i sin studie av den ”borgerliga offentlighetens” framväxt under 1700- och 1800-talen. Med ”borgerlig offentlighet” avsåg Habermas en sfär där den framväxande medelklassen kunde utbyta och diskutera idéer i tidskrifter, kaffehus och salonger, och därmed bilda ”allmän opinion” i samhällliga frågor (Habermas 1988:29–49). Men 1800-talet innebar framväxten av bredare offentligheter än så, vilket flera forskare har påpekat i kritiska diskussioner av Habermas verk. James M. Brophy har betonat att särskilt under det sena 1800-talet utgjorde också den mindre idédrivna och mer sensationsinriktade dagspressen en offentlighet där nyheter och information cirkulerade (Brophy 2007:3–6), och Paul Starr har hävdats att 1800-talets massmediala expansion skapade en sfär där många människor i breda sociala grupper snabbt fick tillgång till information om viktiga samhällsangelägenheter (Starr 2004:24). Exakt hur en viktig samhällsangelägenhet ska definieras är förstas möjligt att diskutera. Avrättningar är dock ett exempel på händelser som dåtidens människor uppenbarligen såg som angelägna att cirkulera nyheter om, och särskilt i den anglosaxiska världen har forskare påpekat att den massiva pressrapporteringen gör att också de avrättningar som försiggick innanför fängelsets murar i någon mån kan ses som ”public” – men de försiggick i en annan sorts ”public sphere” än de avrättningar som tidigare ägt rum utanför murarna (se t.ex. Seal 2014:3, 33).

Det är på tiden att också det svenska dödsstraffets historia undersöks utifrån liknande teoretiska utgångspunkter, vilket alltså är vad jag avser att göra i denna studie. Studien är mikrohistoriskt upplagd, med inspiration av Johan Lindströms och Karin Hassan Janssons förslag om hur mikrohistoriska studier bör utformas (Lindström & Hassan Jansson 2017). Jag utgår från ett enskilt fall för att pröva den

kunskap om allmänna skeenden som tidigare forskning har genererat. Om denna kunskap inte fullt ut förklarar eller beskriver det enskilda fallet rättvisande, kommer jag att ge förslag till hur vår kunskap om det allmänna kan revideras, och därefter ge förslag till kommande studier med potential att nå mer säkra slutsatser om det allmänna än vad en enda mikrohistorisk analys kan ge. Konkret innebär det att jag utgår från Anna Månsdotters avrättning 1890 och använder den för att föra en teoretiskt grundad diskussion om huruvida svenska avrättningar efter 1877 upphörde att vara ”offentliga”.

Förändringar i sättet att straffa

1800-talet var ett sekel med omvälvande förändringar på snart sagt alla områden: sociala, politiska och ekonomiska. En av de mest genomgripande handlade om hur statlig makt utövades mot människor som dömts för brottslighet. I början av seklet dominerade i de flesta europeiska och nordamerikanska länder skamstraff, kroppsstraff och dödsstraff i en rad varianter. I slutet av seklet dominerade fängelsestraff och bötesstraff, och även om dödsstraffet fanns kvar i de flesta länder verkställdes det betydligt mer sällan än tidigare och avrättningarna gick snabbare och innehöll åtminstone i teorin färre inslag med syfte att orsaka den dömdes fysisk smärta. Det var denna förändring som Michel Foucault beskrev i *Övervakning och straff*, där han tolkade förändringarna som en övergång från en maktform till en annan. Suveränitetsmakten, där straffets mål var att synliggöra furstens makt direkt på brottslingens kropp, ersattes av disciplinmakten, där målet var att detaljstyra fångens aktiviteter och rörelser med det yttersta syftet att omforma hens inre och göra hen till en laglydig individ (Foucault 2009).

Foucaults insiktsfulla verk är förstas en förenkling av ett komplicerat skeende. Övergången mellan de båda maktformerna, som Foucault förlade till 1800-talets början, var en mer utdragen process än han beskriver

den som (Nilsson 1996:291, 430), och framställningen förmår inte heller riktigt hantera det faktum att dödsstraffet, även om det minskade i frekvens, trots allt fanns kvar på många håll också efter att fängelsesystem införts (Linders 2002:610). Men i grova drag fångar hans beskrivning en utveckling som ägde rum också i Sverige.

Exakt hur många avrättningar som genomfördes vid 1800-talets början vet vi inte, för statistiken var länge opålitlig. Dödsstraffets användning hade visserligen minskats redan genom Gustav III:s straffrättsreformer i slutet av 1700-talet, men fortfarande under 1830-talet avrättades varje år mellan 15 och 21 personer (Olivecrona 1891:158–161). Avrättningarna genomfördes genom antingen halshuggning eller hängning, och kunde i allvarliga fall förses med ytterligare våldsinslag i så kallade kvalificerade dödsstraff. Den dömdes högra hand kunde till exempel huggas av alldeles innan bilan skilde huvudet från kroppen, vissa manliga brottslingars kroppar styckades och sattes upp på stegel och hjul vid vägkanter i avskräckande syfte, och vissa kvinnliga brottslingars kroppar brändes ibland på bål efter avrättningen (Bergman 2011:540–549).

Med start under 1830-talet kom liberala politiska aktörer att steg för steg driva igenom omfattande förändringar av den straffande makten i Sverige. Samtliga kvalificerade dödsstraff togs bort ur lagen 1841, och därefter fick avrättningar bara genomföras genom halshuggning (Bergman 1996:50–52; Seth 1984:22, 40). Antalet avrättade började minska vid samma tid, framför allt eftersom fler dödsdömda kom att benådas av kungen. Genom riksdagsbeslut uppfördes nu också en rad moderna cellfängelser runt om i landet, en strafform som framtidsoptimistiska liberaler åtminstone till en början knöt stora förhoppningar till (Nilsson 1996). Den stora minskningen av dödsstraffen kom dock genom 1864 års strafflag, som slog fast att bötes- och frihetsstraff skulle vara de dominerande

straffformerna. Efter lagens införande avrättades bara, om uttrycket tillåts, 15 personer i Sverige fram till den sista avrättningen 1910, då Johan Alfred Ander lades under giljotin på Långholmens fängelsegård i Stockholm. Det var lika många som avrättats under femårsperioden omedelbart före den nya strafflagen (*Betänkande och förslag rörande dödsstraffets avskaffande* 1920:52; Olivecrona 1891:158–161).

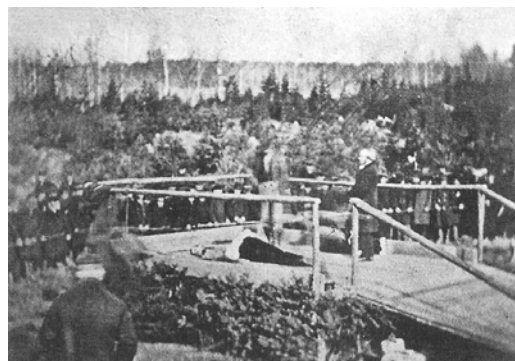
Fram till 1877 verkställdes svenska avrättningar utomhus, antingen på städernas avrättningsplatser som var belägna strax utanför staden eller på landsbygdens många avrättningsplatser, placerade vid vägskäl och gamla mötesplatser. Tillträdet till avrättningarna var fritt för män, kvinnor och barn, även om folk fick hålla sig på visst avstånd. Möjligheten att bevittna avrättningar verkar också ha utnyttjats brett, även om det saknas systematiska studier. Den som går igenom den så kallade Årstafruns, Märta Helena Reenstierna, dagböcker från 1700-talets slut och 1800-talets början hittar till exempel många noteringar om hur hon själv eller hennes tjänstefolk funnits bland publiken när dödsstraff skulle verkställas. En notering bland flera, som vittnar om spridningen i ålder och kön bland publiken, är från lördagen den 6 augusti 1836:

Klockan mot 7 om Morgonen furo Mamsell och Madam Lindgren af mitt folk att tillika med 100 eller tusende medmennskor [sic] af alla klasser och åldrar se huru den namnkunnige Ogernings Mannen Carl Person fördes till afrättsplatsen utanför Stockholms Skants Tull, att där få sina gerningsars Jordiska belöning [...] (Reenstierna 1953:332).

Schavotten, den träplattform där halshuggningen skedde, bevakades av en så kallad spetsgård, det vill säga bönder från trakten som var ålagda att närvara som vakter försedda med långa störrar. Det finns ett bevarat suddigt fotografi från en av de allra sista avrättningarna som genomfördes på detta sätt (bild 3). I maj 1876 avrättades rånmördaren Hjert på Villåttinge härads avrättningsplats i

Södermanland, och fotografiet visar kroppen och det avhuggna huvudet något ögonblick efter att hugget fallit. Nedanför schavotten syns spetsgården, där bönderna använder störrarna för att bilda ett slags staket.

Det var denna procedur som ändrades genom reformen 1877. Redan då strafflagen införts tretton år tidigare hade röster höjts för att flytta avrättningarna innanför fängelsemurarna, bland annat eftersom bönderna ville slippa den obehagliga plikten att stå spetsgård (Seth 1984:67, 179). Genom reformen sällade sig Sverige till en rad länder som vid ungefär samma tid fattade liknande beslut. Det var en utveckling som inte nödvändigtvis gjorde de sista minuterna lättare för den dödsdömd. Som flera forskare framhållit skedde förändringarna inte med syftet att mildra den dömdes lidande. De skedde snarare för att bespara åskådarna obehag och säkerställa att det endast var vuxna män ur medelklassen som bevittnade avrättningarna. Närvaron av barn, kvinnor, arbetare och fattiga sågs fortfarande vid 1800-talets början som ett naturligt inslag. Efter seklets mitt sågs deras närvaro, på grund av förändrade genusnormer och ett hårdnande klassamhälle där underklassen betraktades som en hotfull och i värsta fall revolutionär massa, tvärtom som ett problem (Evans 1996:196–212, 257, 305; Gatrell 1994:24, 37; Linders 2002:622–628; Linders 2015:147–150).

3. Hjerts avrättning 1876, okänd fotograf. Wikimedia Commons.

1877 års reform gjorde alltså att vem som helst inte längre obehindrat fick bevittna en avrättning. Men vem fick göra det, och hur många? Och vilken information om avrättningarna spreds på andra sätt? Det har blivit dags att rikta blicken mot kvinnan på fängelsegården i Kristianstad och starta studien av Anna Månsdotters avrättning.

Vilka var fysiskt närvarande?

Lagens påbud om att platsen för avrättningen skulle vara avspärrad upprätthölls strikt i Kristianstad. Redan i gryningstimmarna den 7 augusti stängdes gatorna runt fängelset av med hjälp av militärstyrkor från stadens garnison (*Dagens Nyheter* 8/8 1890). Ingen obehörig skulle ens komma i närheten av fängelset.

Ändå befann sig människor innanför fängelsemurarna, också människor som inte behövdes för att rent praktiskt ta livet av Anna Månsdotter. De kan delas in i tre grupper: personer som var tvungna att närvara enligt lagen, personer som hade rätt men inte skyldighet att närvara samt en mer diffus men, som vi snart ska se, inte alls försumbar grupp med mer oklar ställning.

Den första gruppen omfattade naturligtvis bödeln och dennes assistenter. Bödeln, eller skarprättaren med den term som användes officiellt, hette Dalman och kom från Stockholm. Han var yrkesmilitär i grunden och halshuggningen av Anna Månsdotter var hans första uppdrag. Vid senare avrättningar skulle han, så som bödlar gjort redan under tidigmodern tid (Sandén 2016:98–112), anlita sina egna söner som medhjälpare. 1890 hade han bara med sig en assistent som han i en sentida intervju benämnde som sin ”dräng” (Okänd författare 1912:27). Dessutom fanns ett okänt antal fångvaktare på fängelsegården. Resten av dem som var tvungna att närvara var statliga tjänstemän: fängelsedirektören Schneider, fångpredikanten Hasselquist, borgmästaren Åkerman i Kristianstad, provinsialläkaren Cimmerdahl samt länsstyrelsens högste tjänsteman, landssekreteraren

(Svensk författningssamling 1877:27); den sistnämnde hette Ehrenborg, och det var han som läste upp domen alldeles innan Månsdotter fördes ut från sin cell och som senare upprättade protokoll över avrättningens förlopp.

Den andra gruppens sammansättning kan vi få kunskap om just genom detta protokoll. Den stad där avrättningen ägde rum hade rätt att utse tolv vittnen, och det var en rätt som stadsfullmäktige i Kristianstad använde sig av. De personer som utsågs att närvara var samtliga män och de flesta tillhörde antingen det sena 1800-talets urbana medelklass eller den militära apparaten. Där fanns en redaktör, två ”litteratörer”, en guldsmed och en hattfabrikör samt dessutom sex underofficerare från stadens artilleriregemente. Därtill närvarade en bleckslagare och en målare, men här är det oklart om deras yrkesbeteckning ska tolkas som att de var arbetare eller snarare hantverksmästare. Sammanlagt fanns alltså tretton vittnen på plats, vilket egentligen är oförklarligt eftersom lagen endast gav staden rätt att utse tolv (Protokoll 7/8 1890, volym A2c:43, *Kristianstads läns landskansli*, Landsarkivet i Lund).

Det var dock den tredje gruppen, med oklarast rättsliga ställning, som var överlägset störst. Lagen gav nämligen länsstyrelsen rätt att tillkalla ”andre personer” (Svensk författningssamling 1877:27). Lagen gav alltså ett stort utrymme för länsstyrelsen att låta i princip hur många människor som helst närvara, då den varken definierade ”andre personer” eller satte någon gräns för antalet.

Några av de många personer som länsstyrelsen gav tillstånd att vara med hade egentligen en semiofficiell ställning, då de kom från det statliga universitetet i Lund. Sedan lång tid tillbaka hade universitetens läkarutbildningar använt avrättades kroppar i anatomiundervisningen, dels på grund av den stora bristen på dissektionsmaterial, dels (åtminstone ursprungligen) som en sorts extra straff för den dödsdömde (Gustafsson 1995:34; Svanberg 2015:120–122). Att få kroppen han-

terad på ett sådant sätt bröt starkt mot de normer för hur döda skulle hanteras med värdighet i det 1800-talets landsbygdssamhälle som Månsdotter och många andra vid samma tid kom från, vilket innebar ett starkt folkligt motstånd mot obduktioner och medicinska dissektioner (Åhrén Snickare 2002:45–49, 67–68, 126–128).

Bland publiken befann sig därför anatomi-professorn Hjalmar Lindgren från Lund, tillsammans med en grupp medicinstudenter som medhjälpare. Tre år tidigare, när en fånge senast avrättats i Kristianstad, hade Lindgren behövt konkurrera om kroppen med anatomi-professorn Clason i Uppsala, och en infekterad strid hade brutit ut om vem som skulle få tillgång till de mest åtråvärda musklerna, hinnorna och organen (Brev från Edward Clason till Hjalmar Lindgren 15/3 & 23/3 1887, volym 2, *Hjalmar Lindgrens arkiv*, Universitetsbiblioteket i Lund). Denna gång hade Lindgren ensamrätt till Anna Månsdotters kvarlevor. Omedelbart efter att Dalmans bila fallit rusade en av studenterna fram och lyfte upp huvudet från marken och stirrade in i dess ögon (*Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 8/8 1890). Ända sedan giljotinen börjat användas i Frankrike på 1790-talet hade det förekommit medicinska undersökningar av avrättades huvuden där läkare försökte utröna exakt hur lång tid liv fortfarande fanns kvar hos en halshuggen människa (Floto 2003:65–66). Förmodligen hade studenten i uppgift att undersöka samma sak. Därefter bars kroppen in i ett skjul på fängelsegården, där Lindgren och hans assistenter obducerade och dissekerade den (*Dagens Nyheter* 8/8 1890; *Nyaste Kristianstadsbladet* 7/8 1890).

De flesta i denna tredje grupp verkar dock inte ha haft någon officiell ställning alls. Vi vet inte exakt vilka de var, men de var många. Protokollet nämner att hela ”sextio personer” ska ha fått tillstånd att närvara, en siffra som går väl ihop med tidningsuppgifterna, som anger att det sammanlagt befann sig ett sjuttioal eller ett åttioal människor på fängelse-

gården (Protokoll 7/8 1890, volym A2c:43, *Kristianstads läns landskansli*, Landsarkivet i Lund; *Stockholms-Tidningen* 9/8 1890; *Svenska Dagbladet* 8/8 1890). De hade fått ansöka om särskilda inträdeskort från länsstyrelsen, och var tvungna att visa upp dem vid ingången till fängelset för att få komma in. Systemet med avrättningsbiljetter var inget unikt svenskt fenomen, utan förekom under flera decennier efter de ”offentliga” avrättningarnas avskaffande i både Storbritannien och Tyskland (Evans 1996:306, 400–402, 543; Low 2020:168). Men namn och detaljer om dessa personer är alltså inte kända. Endast i ett fall går det att säga något om vilka som *inte* fick biljetter. Anna Månsdotter dömdes ju för att ha varit med och mördat sin sonhustru Hanna, och Hannas far och bror hade ansökt om att få bevittna halshuggningen. Detta nekades dem emellertid (*Skånska Aftonbladet* 7/8 1890). Kanske ville länsstyrelsen undvika känsloyttringar vid avrättningen? De normer för önskvärt beteende under avrättningar som uppstod i Europa efter 1800-talets mitt anbefalldes tystnad, distans och frånvaro av öppna yttringar av vrede och upprördhet (Linders 2002:626–628).

Redan en analys av vilka som rent fysiskt närvarade gör det svårt att dra en skarp gräns mellan ”offentliga” avrättningar före 1877 och ”icke-offentliga” avrättningar därefter. Uppskattningsvis någonstans mellan 70 och 80 personer befann sig på fängelsegården i Kristianstad, tillräckligt nära för att höra vad som sades vid schavotten och se vad som hände. Det är, vill jag hävda, ett anmärkningsvärt stort antal personer för att vara efter 1877 års reform. Kanske bör vi säga att avrättningen ägde rum i en slags offentlighet, men en offentlighet som dels var starkare reglerad än före 1877, dels hade maskuliniserats? Samtliga närvarande var män, och snarare än att stänga människor ute i allmänhet hade 1877 års lagstiftning gett staten möjlighet att utforma avrättningspubliken efter klass- och genusnormer.

Där upphörde emellertid statens makt. Bland de närvarande befann sig nämligen ett

antal personer som hade som arbete att rapportera för andra om sådant de själva inte kunnat närvara vid. De var journalister och vad de skrev i sina tidningar kunde inte länsstyrelsen påverka när journalisterna väl släppts in. Genom deras närvaro medialiserades Anna Månsdotters död, och massmedias berättelser spreds till betydligt fler människor än som närvarade fysiskt på fängelsegården. Det är mot dessa berättelser vi nu ska vända oss.

Pressrapporteringen från avrättningen

Att nyheter om avrättningar spreds i tryckt form var i och för sig inget nytt för det sena 1800-talet. Sedan sent 1600-tal hade det getts ut skillingtryck som på olika sätt förmedlade berättelser om avrättningar i Sverige. De hade sin storhetstid från ca 1750 och fram till 1800-talets mitt och kom i många olika former. En del var visor, där den dömde i fiktionens form erkände sina synder och lade sitt öde i Guds händer. En del var återgivningar av de tal som präster ibland höll vid avrättningsplatsen före 1800-talets början, och i vissa fall mer eller mindre fiktiva tal som den dömde själv påstods ha hållit till folkmassan från schavotten (Bergman 1996:10–11; Hellerstedt 2005:10, 20–21, 39–40; Levander 1933:24–27, 240; Strand 2020). Medieformen var inte unikt svensk utan ingick i en tradition av avrättningstryck som var stark också i Storbritannien och Tyskland (Chassaigne 1999; Evans 1996:151–159; Gatrell 1994:156–177; Sharpe 1985).

De gamla avrättningstrycken kunde dock inte mäta sig med det sena 1800-talets press när det gällde omfång och upplagor. Den expansion av dagspressen som nämndes tidigare har beskrivits som en informationsrevolution (Starr 2004:234, 252–254), och de människor som levde 1890 befann sig mitt i den. Pressen rapporterade allt snabbare och allt utförligare om allt fler ämnen och avrättningar var inget undantag.

Därmed inte sagt att alla tidningar rapporterade lika mycket. Av tolv undersökta dags-

tidningar hade fem en nertonad eller mycket kort rapportering om avrättningen av Anna Månsdotter, uppenbarligen utan att ha haft egna korrespondenter på plats i Kristianstad. Skälen för denna hållning varierade förmodligen. Den radikala, socialdemokratiska Malmö-tidningen *Arbetet* hade knappast resurser att bevaka avrättningen, men kanske inte heller ideologisk vilja. Den kritiserade nämligen andra tidningar för hyckleri i frågan om dödsstraffet: ”Samma tidning, som i ledarne uttalar sig *mot* det juridiska mordandet, egg- ar sedan upp lidelserna genom en tvåspaltig skildring af akten” (*Arbetet* 8/8 1890). Men annars är det svårt att se tydliga ideologiska samband i rapporteringsstrategierna. Både *Aftonbladet*, som var dödsstraffsmotståndare, och *Nya Dagligt Allehanda*, som var positiv till dödsstraffet, nöjde sig med att publicera korta artiklar eller begränsade referat från nyhetsbyråer (*Aftonbladet* 7/8 1890; *Nya Dagligt Allehanda* 7/8 1890).

De sju återstående tidningarna – *Budkaflen*, *Dagens Nyheter*, *Nyaste Kristianstadsbladet*, *Skånska Aftonbladet*, *Skånska Dagbladet*, *Stockholms-Tidningen* och *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* – innehöll dock långa och detaljerade redogörelser för avrättningen, skrivna antingen av journalister utsända direkt från redaktionerna eller av lokala meddelare som befunnit sig på fängelsegården och som skickade in sina redogörelser till tidningarna så fort de kunde. Dessutom hade danska *Politiken* en journalist på plats, som gav en utförlig rapport till sina tidningsläsare (Lyttkens 1951:189–190).

Dessa tidningar gjorde sitt bästa för att rapportera inte bara om vad som hände på morgonen den 7 augusti, utan också om förberedelserna inför avrättningen. I slutet av juli vände sig Anders Jeurling, redaktör för *Stockholms-Tidningen*, till fängelsepredikanten Hasselquist och bad denne berätta om Anna Månsdotters sinnesstämning inför avrättningen. Hasselquist vägrade bestämt att lämna ut några sådana uppgifter (Dag-

boksanteckning 25/7 1890, volym D1d:1, *Kriminalvårdsanstalten i Kristianstad*, Landsarkivet i Lund). Överhuvudtaget vägrade fängelset i Kristianstad att meddela någonting alls om Månsdotters själstillstånd, vilket ledde till en del motstridiga uppgifter i pressen. Till exempel påstod vissa tidningar att hon förmåtts att ta nattvarden före avrättningen (t.ex. *Skånska Dagbladet* 7/8 1890), medan andra påstod att hon vägrat göra det (t.ex. *Nyaste Kristianstadsbladet* 7/8 1890).

Flera tidningar intervjuade också Dalman, som rest ner till Kristianstad och tog emot journalister på Hotell Sweden där han bodde (t.ex. *Skånska Aftonbladet* 8/8 1890). Av den skräck inför att vistas i bödlars närhet som var vanlig under tidigmodern tid (Sandén 2016:194–236; Stuart 1999) syntes numera inga tecken. I många fall förmedlade journalisterna också detaljerade beskrivningar av hur själva schavotten såg ut. Ett lass sand hade strötts ut på fängelsegården för att suga upp blodet, träplankor var lagda på sanden och ovanpå dem fanns en stupstock, med en urgröpfung där Månsdotters hals skulle placeras, samt en järnkätting dold under sanden, att användas för att trycka henne mot marken om hon skulle spjärna emot (t.ex. *Dagens Nyheter* 8/8 1890).

Tidningarnas skildringar av morgonen för själva avrättningen höll i flera fall hög litterär nivå, inte minst i beskrivningen av de närvarandes känslor. En del journalister beskrev hur de själva, liksom andra närvarande, kämpade hårt för att lyckas spela den lugna och behärskade roll som förväntades av dem. *Dagens Nyheter*s reporter medgav att han ”var nog något blekare om kinden än vanligt” (*Dagens Nyheter* 8/8 1890). Andra journalister nämnde de ”nervlugnande” eller ”nervstärkande” cigarrer, som många i publiken använde i väntan på att Månsdotter skulle föras ut från sin cell (*Nyaste Kristianstadsbladet* 7/8 1890; *Stockholms-Tidningen* 9/8 1890).

Men det avgörande momentet var givetvis själva dödandet. Det var avgörande inte bara

berättartekniskt, utan också när det gäller den bredare frågan om dödsstraffets vara eller icke vara. Det har alltid funnits avrättningar som inte gått enligt plan, där den dömde gjort motstånd, yttrat sig på ett sätt som myndigheterna inte önskat eller där det blivit uppenbart att avrättningen orsakat fysisk smärta eller psykisk ångest i en omfattning som dödsstraffets förespråkare inte planerat. Misslyckade avrättningar av detta slag – ”botched executions”, med den term som brukar användas inom anglosaxisk forskning – gör dödsstraffets brutala karaktär extra synlig och innebär alltid ett potentiellt hot mot dess legitimitet (Garland 2011:784; Sarat et al. 2012:5, 9, 19).

Myndigheterna har därmed ett intresse av att framställa avrättningar som lugna och ordnade, och förmedla en bild av att den dödsdömde underkastat sig döden utan motstånd. Det är därför föga förvånande att det var exakt en sådan bild som gavs i de officiella redogörelserna för Anna Månsdotters avrättning. Landssekreterare Ehrenborg påstod i sitt protokoll att Månsdotter ”syntes vara lugn” och ”lade sig ned” på stupstocken självmant (Protokoll 7/8 1890, volym A2c:43, *Kristianstads läns landskansli*, Landsarkivet i Lund). Prästen Hasselquists version såg ut på liknande sätt. Vid stupstocken bad han Månsdotter att ”luta sig stilla ned och överlemna sitt lif och sig sjelf i Herrans händer”, och hon ska då ha gjort det ”tyst och stilla” (Dagboksanteckning 25/7 1890, volym D1d:1, *Kriminalvårdsanstalten i Kristianstad*, Landsarkivet i Lund).

Stämde dessa officiella beskrivningar? Exakt vad som försiggick under Anna Månsdotters sista minuter i livet är förstås inte möjligt att säga med exakthet, särskilt inte om vi vill veta vad som försiggick i hennes inre. Vad vi däremot kan göra är att ställa de officiella redogörelserna mot de närvarande journalisternas berättelser. Gör vi det kan vi konstatera två saker. För det första att journalisterna (i de sju dagstidningar som verkligen rapporterade utförligt) försåg sina

läsare med redogörelser som måste beskrivas som ytterst detaljerade, eller närmast intima i sin utformning. Betydligt fler människor fick 1890 möjlighet att följa Månsdotters sista stund nästan sekund för sekund än som fysiskt bevistat en avrättning före 1877, men filtrerat och indirekt genom journalisternas förmedling. För det andra att samtliga journalister som var på plats gav en bild av avrättningen som skiljde sig ganska betydligt från de officiella källorna.

En av de mest närgångna skildringarna publicerades i *Nyaste Kristianstadsbladet*, och den förtjänar att återges utförligt:

Man kom fram för att få henne att lägga sig ned. Åh, vad den utmärklade gestalten skälfdde, huru svårt var det icke att lägga sig der, hvarest stålet om ett ögonblick skulle stympta kroppen och hennes lif vara – *hvad* och *hvar*? Man band för hennes ögon medan hon låg på knä och framför det ohyggliga blocket. Det var ett skakande, upprörande ögonblick, som pröfvade nerver och mod. Så skulle hon helt lägga sig ned. Men kroppen dallrade, skälfdde som löfvet på aspen, man fick nästan hantera henne som ett ting... [...] Men Anna Månsdotter hjälptes af tvenne män i den rätta ställningen. När hennes hufvud skulle passas in i blockets fördjupning, qved hon, jämrade sig som en döds skjuten... Det var klagoljud midt emellan snyftning och skrik, ljud, som kunde blifvit gräsliga skrän, om hennes tyngda, sammansnörda bröst endast förmått frampressa dem fullt. Men som det nu ljöd var det nästan ohyggligare än de våldsammaste skrik, som ångesten åstadkommer. Krampaktigt ryckte det i halsens muskler hos delinqventen; hela kroppen liksom drogs tillsammans; två man höllo händerna på hennes rygg... (*Nyaste Kristianstadsbladet* 7/8 1890).

En kvinna vars kropp darrar, skakar, jämrar sig och kvider i dödsångest, och som måste hållas nertryckt mot stupstocken med fysisk kraft – det var den bild från avrättningen som *Nyaste Kristianstadsbladet* gav sina läsare, långt ifrån det officiella protokollets påståenden om en ”lugn” människas sista stund. Redogörelsen var en av de mest mångordiga,

men snarlika berättelser förekom i flera andra tidningar. Signaturen ”Kåges” berättelse i *Stockholms-Tidningen* hade i allt väsentligt samma innehåll:

Presten talade med undertryckt stämma sina uppmuntringens ord – och Anna Månsdotter skulle lägga sig ned på stupstocken. Hon kunde det ej så lätt. Två man hjälpte till, men det gick ej fort, hon kunde ej hålla sig stilla. Det mest uppskakande började under dessa ögonblick. Hon, som skulle om några sekunder dö, lät höra underliga, qvidande ljud. Jag tror, att ingen af de många närvarande förr hört sådana ljud och jag är förvissad om att ingen skall glömma dem, som de nu hörde. Det var inga snyftningar, det var snarare som den allra gräsligaste dödsångest sökt bryta fram i skrik, men ej kunnat få luft. Det är omöjligt att med penna beskriva dessa jemmerljud. Jag kan ej komma sanningen närmare än då jag skildrar dem som otäcka, vämjeliga... (*Stockholms-Tidningen* 9/8 1890).

Pressen lät inte heller bli att rapportera om det för myndigheterna pinsamma faktum att Dalmans hugg inte träffade alldeles rätt. Dalman själv beskrev senare hur Månsdotters kropp ”hoppade” uppåt när han skulle låta bilen falla och även om hans assistent lyckades ”trycka ned henne” kom hugget på grund av rörelserna att gå inte rakt över halsen, utan snett genom underkäken (Okänd författare 1912:27). *Stockholms-Tidningen* beskrev händelsen på ett närgående sätt, precis som flera andra tidningar:

Delinqventen låg inte stilla, trots att två personer höllo öfver hennes rygg; halsens och hufvudets krampryckningar ändrade läget – och bilans hugg gick snedt nedåt – eller kanske rättare uppåt, så att det trängde ut genom munnen; underkäken blef sittande kvar vid bålen (*Stockholms-Tidningen* 9/8 1890).

Avrättningen var, ur myndigheternas synvinkel, kanske inte fullständigt misslyckad. Den hade gått någorlunda snabbt och Månsdotter yttrade inga trotsiga ord. Men den var defini-

tivt inte heller lyckad, utan balanserade precis på gränsen till en misslyckad, ”botched”, avrättning. Det var den bilden, och inte landssekreterare Ehrenborgs protokoll, som medierades till allmänheten genom dagstidningarnas reportage. I samma stund som myndigheterna släppt in journalisterna på fängelsegården hade de också förlorat kontrollen över vilken berättelse om Anna Månsdotters död som skulle spridas.

Den döda och populärkulturen

Hittills har vi sett tre företeelser som alla utmanar bilden av avrättningarna efter 1877 som ”icke-offentliga”. En stor grupp män var närvarande rent fysiskt vid avrättningen, pressen spred mycket detaljerade skildringar till den tidningsläsande allmänheten, och ett fotografi från fängelsegården såldes genom tidningsannonser. Anna Månsdotter, eller rättare sagt hennes döda kropp, kom dock att figurera i ytterligare ett sammanhang som vi kan kalla för den populärkulturella offentligheten.

I Storbritannien förekom det att vaxavgjutningar av hängda människors huvuden gjordes omedelbart efter avrättningarna, och sedan användes för att skapa vaxdockor föreställande brottslingarna, som ställdes ut på museer och vaxkabinett (Gatrell 1994:117; Seal 2014:67–68). Samma sak hände med Anna Månsdotter. En av de män som bevittnade hennes sista stund hette Christensen, en dansk skulptör specialiserad på vaxdockor. Omedelbart efter avrättningen, medan professor Lindgren arbetade med själva kroppen, gjorde han en vaxavgjutning av Månsdotters huvud (*Aftonbladet* 7/8 1890; *Dagens Nyheter* 8/8 1890).

Christensen arbetade på uppdrag av Svenska Panoptikon, ett kuriositetsmuseum och vaxkabinett på Kungsträdgårdsgatan i Stockholm, som öppnat året innan och som under ett par decennier blev ett populärt besöksmål i huvudstaden. Panoptikon specialiserade sig på detaljerade och konstfullt utar-

betade scenerier med vaxdockor. Besökarna kunde bland mycket annat få se kungafamiljen sitta och dricka kaffe och Fridtjof Nansen åka skidor i Arktis (Lepp 1978). Med Christensens avgjutning som utgångspunkt arbetade museet fram ett nytt sceneri som omväxlande verkar ha fått titeln ”Den sista natten” och ”Från Yngsjömörderskans sista natt”. Det föreställde Månsdotter vakande i sin cell natten före avrättningen och placerades i källaren bredvid andra makabra scenerier som ”Likplundringen” och ”Kvinnomördaren Deeming” (*Vägvisare genom Svenska Panoptikon* 1895, sceneri 39). Stockholms invånare bjöds in till att besöka sceneriet genom annonser i pressen ett par månader efter avrättningen (bild 4).

Eventuellt fick besökarna också möjlighet att se på dödsmasken i original. I alla fall angav Panoptikon fortfarande i sin katalog 1922 att den ingick i museets ”dödsmask-samling” (Lepp 1978). Två år senare gick Panoptikon i konkurs och dödsmasken såldes vidare till Polismuseet i Stockholm, där den länge var utställd. Idag finns avgjutningen i museets magasin (bild 5), där den fortfarande vittnar om hur snett Dalman träffade med sin bila.

Mellan olika offentligheter

Den mikrohistoriska metod jag har tillämpat i den här artikeln syftar, med inspiration från Johan Lindström och Karin Hassan Jansson, till att använda ett enskilt fall för att belysa det allmänna. Här innebär det enskilda fallet Anna Månsdotters avrättning i augusti 1890 och det allmänna innebär frågan om avrättningarnas offentlighet under dödsstraffets sista tid i Sverige.

I tidigare forskning har man dragit en skarp gräns vid den lagändring som 1877 flyttade in avrättningarna bakom fängelsemurarna, och använt begreppet offentlighet endast för att beskriva tiden dessförinnan. Analysen av Månsdotters avrättning visar att frågan är mer komplicerad än så.

För det första fanns det gott om personer på fängelsegården i Kristianstad, någonstans mellan 70 och 80 män. De flesta av dessa var dessutom inte ålagda att närvara enligt lag, utan hade själva ansökt om att få särskilda inträdeskort till avrättningen. För det andra rapporterade flera stora dagstidningar med betydande upplagor från avrättningen genom utsända korrespondenter eller andra meddelare. Deras rapporter var synnerligen detaljerade och nådde med största sannolikhet betydligt fler människor än vad som någonsin varit fysiskt närvarande vid en enskild avrättning före 1877. För det tredje spreds bilder från avrättningen i en populärkulturell offentlighet. Fotografiet som togs strax innan Månsdotter tvingades ner på stupstocken såldes genom annonser i dagspressen och reproducerades i en tidning; vaxavgjutningen av hennes massakrerade huvud användes för att tillverka en vaxdocka som ställdes ut på museum i Stockholm.

Allt detta visar att vi bör justera vår bild av de svenska avrättningarna, vars historia bör

förankras i en teoretiskt grundad analys av begreppet offentlighet. Det framstår inte längre som lämpligt att hävda att avrättningarna före 1877 var offentliga och att de inte var det efter detta år. Snarare bör vi prata om offentligheter i plural. Det som hände var att avrättningarnas offentlighet efter 1877 blev betydligt starkare reglerad än tidigare. De blev också föremål för utförlig rapportering i en bred massmedial och populärkulturell offentlighet, även om detta innebar en kvantitativ och inte kvalitativ förändring – skillingtryck och liknande hade förekommit också tidigare.

Åtminstone tyder undersökningen av Anna Månsdotters avrättning på att det var så. Men ordet "åtminstone" är viktigt att understryka. En mikrohistorisk fallstudie ska inte bara kunna revidera vår bild av det allmänna utan också ge utrymme för framtida forskning. Sådan är av nöden i det här fallet. För hur representativ för de sena svenska avrättningarna var händelserna i Kristianstad 1890? Var det vanligt att uppemot 80 personer närvarade? Hur ofta hände det att journalister bereddes

4. Annonser i *Dagens Nyheter* 2/10 1890. Kungliga biblioteket.

5. Christensens vaxavgjutning av Månsdotters huvud. Foto: Jani Pellikka, Polismuseum.

så stort tillträde?

Det är frågor som vi inte vet svaret på. Men vi skulle kunna ta reda på svaren genom att studera de avrättningar som ägde rum efter 1877 i detalj. Det är inte säkert att sådana studier skulle belägga en lika bred massmedial offentlighet som i undersökningen av Anna Månsdotters avrättning. Vi vet till exempel att myndigheterna i Storbritannien, där avrättningarna flyttades in på fängelserna 1868, i början gav journalister stort utrymme att rapportera om händelserna. Snart kom dock en motreaktion. Många tidningar skrev mer detaljerat än myndigheterna önskade, särskilt om misslyckade avrättningar där den dödsdömda gjort motstånd eller i likhet med Månsdotter gett uttryck för ångest och lidande (Low 2020:157, 164–166). Förekom det liknande reaktioner från myndigheternas sida i Sverige?

Mycket återstår alltså att studera när det gäller dödsstraffets moderna medie- och kulturhistoria, och det här är exempel på frågor som vi kan och bör besvara om vi vill veta hur och varför den svenska staten kunde avrätta sina medborgare ända fram till och med 1910.

Martin Ericsson, docent

Historiska institutionen

Lunds universitet

Nyckelord: avrättningar, dödsstraff, offentlighet, 1800-talet

Referenser

Arkivmaterial

Landsarkivet i Lund

Kriminalvårdsanstalten i Kristianstad

Volym D1d:1 Dagböcker över prästerliga förrättningar 1875–1891

Kristianstads läns landskansli

Volym A2c:43 Allmänna protokoll 1890

Universitetsbiblioteket i Lund

Hjalmar Lindgrens arkiv

Volym 2 ”Brev 1887”

Tidningar

Aftonbladet

Arbetet

Budkaflen

Dagens Nyheter

Norra Skåne

Nya Dagligt Allehanda

Nyaste Kristianstadsbladet

Skånska Aftonbladet

Skånska Dagbladet

Stockholms-Tidningen

Svenska Dagbladet

Sydsvenska Dagbladet Snällposten

Övriga tryckta källor

Okänd författare 1912: *En bok till varning för dem som gå fria. Vaktkonstaplars och fängelsedirektörers berättelser om lifvet på Långholmen, märkvärdiga bofvars karaktärer, rymningsförsök m.m. Till slut: Sveriges skarp-rättare, hr Dalman*. Tomtebodas: Svenska vis- och småskriftsförlaget.

Reenstierna, Märta Helena 1953: *Årstadagboken. Del3: 1826–1839*. Stockholm: Generalstabens.

”Svensk författningssamling 1877:27”. *Kongl. Maj:ts nådiga förordning angående förändrad lydelse af 2 kap. 2 § strafflagen*.

Vägvisare genom Svenska Panoptikon 1895. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag.

Föremål

Polismuseum (Stockholm)

Anna Månsdotters dödsmask

Litteratur

Bergman, Martin 1996: *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.

Bergman, Martin 2011: *De brända och glömda. Om några osynliggjorda och tillintetgjorda kvinnor*. *Historisk tidskrift* nr 3.

Betänkande och förslag rörande dödsstraffets avskaffande 1920. Lund: Berlingska Boktryckeriet.

Brophy, James M. 2007: *Popular Culture and the Public Sphere in the Rhineland 1800–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chassaigne, Philippe 1999: *Popular Representations of Crime: The Crime Broadside – a Subculture of Violence in Victorian Britain?* *Crime, History & Societies* nr 2.

- Evans, Richard J. 1996: *Rituals of Retribution. Capital Punishment in Germany 1600–1987*. Oxford: Oxford University Press.
- Feiff, Christer 1994: Den dödsdömdes väg till stupstocken. Att av prästerskapet till döden beredas. I: Söderpalm, Kristina (red.): *Dödens riter*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Floto, Inga 2001: *Dödsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600–2000*. Köpenhamn: Museum Tusulanum.
- Floto, Inga 2003: En moderne död. Guillotinen og fremkomsten af en moderne dødsopfatelse. *Scandia* nr 1.
- Foucault, Michel 2009: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Garland, David 2011: The Problem of the Body in Modern State Punishment. *Social Research* nr 3.
- Gatrell, V.A.C. 1994: *The Hanging Tree. Execution and the English People 1770–1868*. Oxford: Oxford University Press.
- Gregory, James 2020: 'The Broken Stave at the Top of the Ladder of England's Civilisation': Representing the Ending of Public Execution in 1868. I: Low, Patrick et al. (red.): *Execution Culture in Nineteenth Century Britain. From Public Spectacle to Hidden Ritual*. London: Routledge.
- Gustafsson, Torbjörn 1995: Frithiof Holmgren och straffanatomin. *Tvärsnitt* nr 2.
- Habermas, Jürgen 1988: *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Lund: Arkiv.
- Hellerstedt, Andreas 2005: "Välkommen kära död!" Den offentliga avrättningen och konsten att dö. *Karolinska förbundets årsbok 2005*. Stockholm: Karolinska förbundet.
- Lepp, Hans 1978: Svenska Panoptikon. *Sankt Eriks årsbok 1978*. Stockholm: Samfundet S:t Erik.
- Levander, Lars 1933: *Brottsling och bödel*. Stockholm: Åhlén & Söners Förlag.
- Linders, Annulla 2002: The Execution Spectacle and State Legitimacy. The Changing Nature of the American Execution Audience, 1833–1937. *Law & Society Review* nr 3.
- Linders, Annulla 2015: 'What Daughters, what Wives, what Mothers, Think You, They Are?' Gender and the Transformation of Executions in the United States. *Journal of Historical Sociology* nr 2.
- Linders, Annulla & van Gundy-Yoder, Alana 2008: Gall, Gallantry and the Gallows. Capital Punishment and the Social Construction of Gender, 1840–1920. *Gender & Society* nr 3.
- Lindström, Johan & Hassan Jansson, Karin 2017: Pigan i fadersväldet. Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter. *Historisk tidskrift* nr 3.
- Low, Patrick 2020: The "Hermetically Sealed" Prison. Witnessing Executions in the North East of England 1868–78. I: Low, Patrick et al. (red.): *Execution Culture in Nineteenth Century Britain. From Public Spectacle to Hidden Rituals*. London: Routledge.
- Lyttkens, Yngve 1951: *Yngsjömordet*. Stockholm: Bonniers.
- Nilsson, Roddy 1996: *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelse-systemet under 1800-talet*. Lund: Lunds universitet.
- Nordmark, Dag et al. 2001: *Den svenska pressens historia II. Åren då allting hände (1830–1897)*. Stockholm: Ekerlids.
- Olivecrona, Knut 1891: *Om dödsstraffet*. Andra fullständigt omarbetade, betydligt tillökade upplagan. Uppsala: Schultz.
- Riving, Cecilia 2003: Änglamakerskan från Helsingborg. En mikrohistorisk studie av fosterbarnsvård i Sverige under 1900-talets första decennier. *Scandia* nr 1.
- Sandén, Annika 2016: *Böddlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*. Stockholm: Atlantis.
- Sarat, Austin et al. 2012: Gruesome Spectacles. The Cultural Reception of Botched Executions in America, 1890–1920. *British Journal of American Legal Studies* nr 1.
- Seal, Lizzie 2014: *Capital Punishment in Twentieth Century Britain: Audience, Justice, Memory*. London: Routledge.
- Seth, Ivar 1984: *Överheten och svärdet. Dödsstraffdebatten i Sverige 1809–1974*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Sharpe, J. A. 1985: "Last Dying Speeches". Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England. *Past & Present* nr 1.
- Starr, Paul 2004: *The Creation of the Media. Political Origins of Modern Communications*. New York: Basic Books.
- Strand, Karin 2020: Schavottens röster. Om avrättningsvisor i skillingtryck. I: Jönsson,

- Arne et al. (red.): *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
- Stuart, Kathy 1999: *Defiled Trades and Social Outcasts. Honor and Ritual Pollution in Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svanberg, Fredrik 2015: *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet.
- Åhrén Snickare, Eva 2002: *Döden, kroppen och moderniteten*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

SUMMARY

Between Public Spheres

The Medialization of the Execution of Anna Månsdotter 1890

In Sweden the death penalty was enacted until 1910. In Swedish historiography, it is often claimed that executions were “public” until 1877, but not thereafter. That year, it was legislated that executions should take place inside the walls of a prison.

This essay is a micro-historical analysis of the decapitation of Anna Månsdotter in Kristianstad 1890 – the last woman in Sweden to be executed. The analysis is done in order to problematize the claims of the “non-public” character of Swedish executions after 1877 in previous research.

It is shown that a lot of people, somewhere between 70 and 80 persons, were present at the execution. Most of them were not required by law to be present, but they had gained special tickets granting them entrance. It is also shown

that the press reported from the execution in lengthy articles, informing their audience of the conduct of Månsdotter during her last minutes alive in great detail. Furthermore, a photograph was taken at the execution and later sold by a photo shop in Stockholm.

Based on these findings, it is argued that we have to revise the previous claims of the “non-public” nature of late 19th century executions in Sweden. Rather, we should speak of a lot of public spheres, and that what really happened in 1877 was that executions moved from one public sphere to another – primarily the public sphere of the printed press.

Keywords: executions, death penalty, publicity, 19th century

Änkas val – hustru eller entreprenör?

Snickaränkor som drev verkstad i Stockholm år 1640–1850

Louise Herstedt

Under åren 1640–1850 tillverkades ett stort antal möbler i Stockholm, varav vissa var och fortfarande är enastående. Kvalitén nådde en höjdpunkt under åren 1760–1820 med ett tekniskt och formmässigt avancerat snickeri fullt jämförbart med möbler tillverkade på kontinenten. Alla moment gjordes för hand och hantverksskickligheten drevs på av ett hårt reglerat skråsystem. En hel del har skrivits om dessa möbler och deras upphovsmän; Georg Haupt, Nils Dahlin, Gustaf Foltjern, Johan Neijber och Simon Bauman är några av dem. Ytterst sällan nämns kvinnor i dessa texter. Det kan tyckas självklart eftersom kvinnor inte fick ta del av den formaliserade snickarutbildningen enligt den skråordning som från mitten av 1500-talet till 1846 till största del bestämde vem som fick utbilda sig till och försörja sig som snickare i svenska städer.

Men är det verkligen så självklart? Har kvinnor inte haft någonting med dessa möbblers tillverkning att göra? Något de ovan nämnda fem snickarmästarna har gemensamt, förutom att de är kända än idag, är att deras fruar drev verkstäderna vidare efter deras död. Nils Dahlins fru Johanna drev verkstad i 16 år, skrev in nio nya lärlingar varav fem blev gesäller och har lämnat efter sig minst en signerad möbel. Det fanns nämligen ett undantag vad gällde att förestå en snickarverkstad. Hade en kvinna varit gift med en snickarmästare och maken dog fick hon fortsätta driva verkstaden så länge hon levde förutsatt att hon inte gifte om sig. I 1622-års skråordning för snickarämbetet i Stockholm,

artikel tre, paragraf fyra, står: ”Enckior må och bruka Embetet effter deras Mäns dödh, så långa the Embetet förestå kunne, och sigh ährligen förhålla” (Andrén 1973:169). Med andra ord: änkor hade rätt att nyttja ämbetet efter att deras män dött så länge de kunde sköta ämbetet och var ärliga.

Syftet med denna studie är dels att undersöka hur vanligt det var att snickaränkor utnyttjade denna rättighet, dels att synliggöra kvinnor som troligtvis bidragit en hel del till kända och okända möbblers tillkomst, sannolikt även innan de som änkor tog över verkstadsdriften.

Snickarämbetet – allmän historik

De äldsta beläggen för hantverksorganisationer kommer från städer i västra Europa omkring år 1100. Från 1200-talets mitt finns bevis på hantverksämbeten i Lybeck. Under 1300-talet spred sig skråväsendet i nordtyska och baltiska städer och därifrån vidare till Danmark och Sverige under 1300-talets senare hälft och 1400-talet (Lindberg 1989:65). Skråväsendet utvecklades i de svenska städerna och gav upphov till olika bestämmelser inom olika hantverksyrken (Henschen & Blomberg 1962:496). Från mitten av 1500-talet var snickare i svenska städer organiserade i skrån. Mästarna i snickarnas skrå, snickarämbetet, hade med vissa undantag ensamrätt att tillverka möbler och inredning i trä. Det förelåg en ständig kamp mellan skråets intresse att bibehålla det relativa monopolet och kundernas önskan om billigare varor.

År 1667 fick Kommerskollegiet i uppdrag av kungen att utreda skråämbetenas förhål-

landen och huruvida skråväsendet skulle bibehållas. Utredningen ledde 1669 till den första allmänna skråordningen, gällande för samtliga hantverksämbeten i landet. Nytt i skråordningen var vissa förbud mot mästarernas försök att begränsa konkurrensen och att en rådman skulle närvara vid alla ämbetets sammankomster (Andrén 1973:11–13).

I 1720-års allmänna skråordning befästes rådande praxis att änkor fick driva verksamheten vidare förutsatt att de inte gifte om sig. Dessutom fastslogs att kvinnor som lärt ett hantverk hade rätt att utöva det om de anmälde sig hos magistraten och betalade gällande avgift (Söderlund 1943:299). I vilken omfattning denna nya rättighet nyttjades är okänt och kräver ytterligare forskning.

De skråanslutna snickarna hade inte fullständigt monopol på tillverkningen av möbler och inredning i trä. Vid sidan av dem fanns snickare anställda direkt av adelsfamiljer eller kungahuset samt snickare som löd under hallrätten. Hallrätten var en myndighet som 1722–1846 hade i uppgift att enligt hallordningen övervaka städernas hantverk, manufaktur och fabriker (Henschen & Blomberg 1962:1186–1187). Antalet hall- och manufaktur-snickare var relativt litet, sammanlagt drygt 60 snickare varav tre fjärdedelar började sina verksamheter efter år 1820 (Andrén 1973:52).

1846 togs de första stegen mot att införa näringsfrihet och vid mitten av 1800-talet avskaffades skråväsendet och näringsfrihet infördes (Henschen & Blomberg 1962:497–498).

Snickarmästare

För att bli snickarmästare med egen verkstad enligt skråordningen krävdes i regel en utbildning på minst sju år samt tillstånd att utföra ett mästerstycke som skulle godkännas. Första steget var att bli inskriven som lärpojke hos en snickarmästare vid 12–16 års ålder. Lärotiden var i genomsnitt fyra år och i slutet fick lärlingen utföra ett gesällprov, troligtvis ett skrin eller liknande (Andrén 1973:15, 16). Om provet godkändes blev lärlingen gesäll och skulle

ge sig ut på en tre år lång gesällvandring. Den innebar att han mot ersättning praktiserade i olika snickarmästares verkstäder i Sverige och utomlands. I 1622-års skråordning för snickarämbetet i Stockholm, artikel två, paragraf två, står att gesällen de två första åren kan söka sig vart han vill men det sista året ska han arbeta hos en mästare i den stad han själv önskade bli mästare i. Gesällen ska då förestå mästarens verkstad och under slutet av året ansöka till stadens snickarämbete om att få göra ett mästerstycke (Andrén 1973:166). Som sista steg för att få driva egen snickarverksamhet skulle den nyblivna mästaren söka burskap som borgare hos stadens magistrat. Mästarens förmån att äga burskap behöll han så länge han önskade driva verksamheten och den övergick till änkan vid hans död (Lagerquist 1956:260).

Änkekonservering

Änkekonservering är ett fenomen som är mest känt inom prästeståndet. Under 1600- och 1700-talen fick prästfamiljer sin huvudsakliga försörjning genom avkastning från prästgården och bidrag från församlingen. När en präst dog och en ny skulle tillträda ledde det ofta till problem med försörjningen av den avlidna prästens änka och barn. För prästfrun fanns inte möjligheten att överta makens tjänst och prästgården. För att lösa situationen satte församlingsmedlemmarna ibland upp villkoret att den nya prästen skulle gifta sig med änkan eller en dotter till änkan för att få tjänsten. Detta system, som kallades konservering, praktiserades till början av 1800-talet (Hernroth 1985:83; Widén 1988:6f). Uno Hernroth har i boken *Den konserverade änkan* undersökt i vilken utsträckning konserverings-systemet nyttjades genom att studera tillsatta kyrkoherdetjänster i 81 pastorat i Växjö stift under 1600- och 1700-talen. Hernroth visar att endast tio procent av tjänsterna tillsattes med änkekonservering och knappt det dubbla (18 procent) genom konservering av en prästdotter (Hernroth 1985:84).

Ibland nämns termen konservering även i samband med hantverksänkor när en hantverkare gifte sig med en företrädares änka och tog över dennes verksamhet (Hernroth 1985:91). Gösta Engström skriver i boken *Amund Grefwe: Den första boktryckaren i Göteborg*:

Vid Tidemans död drev änkan Anna Corneliusdotter tryckeriverksamheten en tid. Enligt den skrårordning som boktryckarna tillämpade hade en boktryckaränka rätt att i tre år ”hålla ämbetet” med hjälp av mästarsvenner. En vanlig lösning av en sådan situation var att änkan som det hette ”blev befriad” av en gesäll. Så skedde också med Anna Corneliusdotter: hon gifte sig alltså med gesällen Lars Löhnbom, vilken blev ägare till tryckeriet 1680 (Engström 1983:32).

En snickargesälls väntan på att få göra ett mästerstycke kunde bli lång eftersom gesällerna var ungefär dubbelt så många som mästarerna, och dessa motarbetade varje försök att öka antalet verkstäder (Andrén 1973:22). Ett sätt att kringgå väntan var att som mästarson ta över familjens verkstad eller att gifta sig med en mästares änka och ta över hennes verkstad. För snickaränkan handlade det dock inte om att bli konserverad, då hon till skillnad från prästfrun fick överta makens verksamhet och till skillnad från boktryckaränkan fick nyttja ämbetet på obegränsad tid så länge hon kunde sköta ämbetet, var ärlig och inte gifte om sig. Verkstaden var snickaränkans och hon behövde inte konserveras för att förfoga över den.

Kvinnors roll i arbetslivet under tidigmodern tid
I äldre historieskrivning har hushållet ofta framhållits som gifta kvinnors enda arbetsplats i svenska städer före industrialiseringen. I senare forskning har denna bild kommit att revideras avsevärt, speciellt under de senaste två decennierna. Forskningsprojektet Gender and Work har undersökt hur kvinnor och män i Sverige försörjde sig under perioden 1550–1800. Projektet resulterade bland annat i monografin *Making a Living, Making a Difference*, som redovisar belägg för att det

i det tidigmoderna Sverige förväntades av både man och hustru att bidra på olika sätt till hushållets ekonomi. Vidare visar resultaten att nästan ingen kategori av arbete utfördes av enbart män eller enbart kvinnor och att både gifta män och gifta kvinnor kunde vara arbetsledare (Ågren 2017:204–210). En av historikererna i projektet, Sofia Ling, undersöker i boken *Konsten att försörja sig* kvinnors möjligheter att arbeta i Stockholm under perioden 1650–1750 genom att studera skriftliga klagomål till stadens myndigheter. I dessa framkommer att gifta kvinnor tillsammans med sina makar ansvarade för hushållets ekonomi och att kvinnans arbete var betydelsefullt för hushållets försörjning. Mångsyssleri hade en central roll och hushållsarbetet sköttes med hjälp av pigor. Ling visar även att kvinnors arbete utfördes med myndigheternas tillstånd och att det organiserades efter skråmässiga principer. Det senare innebar att deras näringsverksamheter kunde vara både långvariga och gå i arv, att de kunde ha anställda samt verka för att minska konkurrensen inom sin näring och organisera sig i arbetslag som exempelvis kunde gå samman om en investering (Ling 2016:215–221).

Forskning visar att kvinnors villkor i andra delar av det tidigmoderna Europa varierade. Sheilagh Ogilvie beskriver i sin bok *A Bitter Living* hur kvinnor i det tyska hertigdömet Württemberg stängdes ute från arbetsmarknaden av lokala gemenskaper, skrå och kyrkodomstolar (Ogilvie 2003:320ff.). Amy Ericksons undersökning av gifta kvinnors arbetsmöjligheter i London samt Danielle van den Heuvel och Elise van Nederveen Meerkerks undersökningar av detsamma i Nederländerna visar att yrkesverksamma gifta och ogifta kvinnor spelade en viktig roll i städernas handelsliv (Erickson 2008:267–307, Heuvel & Nederveen Meerkerks 2008:212). I Paris fanns vid denna tid kvinnliga skrå för sömmerskor och modehandlerskor (Rasmussen 2010:78, 82).

Från att hushållet framhållits som gifta kvinnors enda arbetsplats i äldre historieskrivning är allt fler historiker idag av åsikten

att gifta kvinnors arbete har varit en viktig bidragande faktor till den stora ekonomiska utvecklingen i tidigmoderna Europa (Heuvel & Nederveen Meerkerks 2008:210).

Kvinnors roll i verkstaden

Anita du Rietz skriver i *Kvinnors entreprenörskap under 400 år* att "...runt om i landets städer spelade kvinnor en viktig roll som medföretagare till män inom handel och hantverk – om än enbart nämnda i mantalslängderna. Först som änkor framträdde de i eget namn som skattskyldiga, men även i domböcker och bouppteckningar" (Du Rietz 2013:9).

Under skråtiden i Stockholm var snickarverkstaden och hemmet intimt förbundna med varandra då verkstadsdriften var beroende av hushållet. Byggnaderna låg i anslutning till varandra, vilket gjorde att avståndet aldrig var långt från arbetet i verkstaden till snickarmästarens fru och barn. Dessutom åt och sov lärpojkar och gesäller i regel hos sin mästare. Lärpojkar fick även hjälpa till i hemmet, förutsatt att merparten av deras arbetsuppgifter var förlagda i verkstaden (Lagerquist 1956:244, 271). På grund av denna närhet mellan hem och verkstad hade mästarens fru i regel god insyn i verkstadens verksamhet och ekonomi samt spelade en avgörande roll i att driva familjeföretaget, inte enbart genom att organisera hushållet utan även genom att delta i försäljningsarbetet (Söderlund 1943:125).

Inom vissa skrån, som hattmakare och hattstofferare, är det känt att fruarna även arbetade med själva tillverkningen (Du Rietz 2013:144). Sannolikt fick även snickarmästarens fru och äldre barn hjälpa till i verkstaden med bland annat ytbehandling av möblerna. År 1871 skickades en möbelpolerska från Stockholm till Östervåla för att undervisa kvinnorna i polering av stolar enligt rådande mode (Thorsén 1999:59). Enligt en beskrivning av möbeltillverkningen i Lindome i början av 1900-talet utfördes möbelpoleringen av kvinnor (Larsson 1994:45). På dessa orter ansågs således möbelpolering i huvudsak

vara ett kvinnoyrke; kanske var det även så i Stockholm under skråtiden.

Verkgesäll

Utifrån Stockholms snickarämbetets protokoll- och inskrivningsböcker vet vi att det i snickarverkstäder i Stockholm under skråtiden fanns en mästare och en eller flera gesäller och lärlingar men vi vet väldigt lite om vem som gjorde vad i verkstaden. Den engelska boken *The Joiner and Cabinet Maker* [Snickaren och möbelsnickaren] från 1839 är skriven av en anonym handelsman som en handbok för blivande snickarlärlingar. Genom att följa snickarlärlingen Thomas får läsaren en inblick i vad som förväntas av en lärling och vardagen i en snickarverkstad. I lärlingens verkstad ser lärpojkar efter arbetsredskap och snickrar enklare föremål som lådor, gesällerna står för möbelsnickeriet och mästaren sköter ekonomin och kundkontakterna (Schwarz et al. 2009:45–153).

Det engelska systemet skiljde sig från det svenska, men troligtvis fanns det även i svenska mästars verkstäder en gesäll med mer erfarenhet och ansvar. 1622-års skråordning tyder på detta då den stipulerar att en gesäll, för att kunna ansöka om att bli mästare, måste ha förestått en mästars verkstad under ett år (1622-års Skråordning för snickarämbetet i Stockholm, artikel två, paragraf två). Vidare skriver Marshall Lagerquist i *Mästare och gesäll* att "En guldsmed kunde knappast räkna med att få göra sitt mästerstycke förrän han avslutat en treårig gesällvandring och därefter arbetat i ytterligare tre år hos tvenne mästare som verkgesäll" (Lagerquist 1956:258).

Emellanåt finns information i Erik Andréns snickarförteckning om att änkan drev sin verkstad med en namngiven verkgesäll, det vill säga en arbetsledare i verkstaden. Exempelvis hade Johanna Rosina Dahlin flertalet verkgesäller. År 1790 var Anders Julin anställd som verkgesäll, år 1794 sonen Nils Gustaf och år 1801 sonen Carl Christian (Andréns 1973:71). Torsten Sylvén skriver i sin bok

Mästarnas Möbler att en ”verkgesäll [var en] välutbildad gesäll som förestod verkstaden så att en hantverksänka kunde driva rörelsen efter makens död” (Sylvén 1999:443). Troligtvis spelade gesällerna i änkornas verkstäder en mycket viktig roll eftersom änkorna saknade formell snickarutbildning. Sannolikt spelade gesällerna även en viktig roll i snickarmästarnas verkstäder. I båda fallen låg det övergripande ekonomiska ansvaret på mästaren respektive änkan.

Tidigare forskning rörande hantverksänkor under skråtiden

Tidigare forskning om änkor har visat att änkor efter köpmän och handlande kunde behålla företaget och att änkor efter bönder kunde ta över ansvaret för gården (Perlestam 1997:127–146, 1998: 135f; Wottle 2000:189–194).

Vad gäller hantverksänkor visar en sammanställning av Ernst Söderlund för åren 1740/41, 1770 och 1786 att drygt tio procent av Stockholms verkstäder drevs av änkor (Söderlund 1943:304–305, 309–310, 329). I en studie av hattmakarämbetet i Stockholm under perioden 1650–1750 visar Curt Hauffman att drygt hälften av änkorna behöll verkstaden efter makens död (Hauffman 1990:93–116). Iréne Artæus visar i en undersökning av hantverkarverkstäder i Västerås år 1840 att nio procent drevs av änkor (Artæus 1992:152f). Elsa Lunander finner att sju procent av verkstäderna i Örebro år 1830 drevs av änkor (Lunander 1988:90f, 198f). Ann Hörsell konstaterar att år 1806 drevs sju procent av verkstäderna i Eskilstuna Fristad av änkor och år 1830 hade andelen ökat till 13 procent (Hörsell 1983:92–97). Dag Lindström har undersökt hur hantverksänkornas rätt att behålla makens verkstad praktiserades i Linköping och Norrköping under 1700-talets andra hälft. Han fann att 12–36 procent av änkorna fortsatte att driva verkstaden. Vidare konstaterar han att tre av tio änkor år 1750 inte hade någon gesäll medan så många som sex av tio hade en lärling. Då han undersökte en grupp bestående av 21 änkor med verkstäder år 1750 fann han att 13

behöll verkstaden i mindre än två år medan övriga åtta drev verkstaden i minst fem år, varav fyra i över tio år (Lindström 2012:246).

Sammantaget visar tidigare forskning att 7–13 procent av verkstäder i Stockholm, Västerås, Örebro och Eskilstuna Fristad drevs av änkor. Den visar även att 12–36 procent av änkorna i Linköping och Norrköping fortsatte driva verkstäderna efter makens död, medan siffran för änkor efter hattmakare i Stockholm var drygt 50 procent.

Studiens avgränsning

Denna studie undersöker snickarmästaränkor i Stockholm under åren 1640–1850 utifrån följande frågeställningar:

- Hur stor del av änkorna drev verkstad?
- Hur länge drev änkorna verkstad?
- Hur stor del av änkorna gifte om sig?
- Hur stor del av änkorna gifte om sig med en snickargesäll som därigenom kunde ansöka om att bli mästare?
- Under vilken tidsperiod under åren 1640–1850 drev flest änkor verkstad?
- Vilka var änkorna som drev verkstad så länge som 15 år eller mer?

Undersökt material

På uppdrag av Nordiska museet sammanställde kulturhistorikern och museimannen Erik Andrén ett register över Stockholms snickare under skråtiden, som år 1973 gavs ut i bokform under namnet *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden*. Det är detta register som ligger till grund för denna studie. Registret inkluderar inte bara snickarmästare utan även hallsnickare, manufaktur-snickare, instrumentmakare med flera. Perioden spänner mellan 1640 och 1850. Som underlag till registret använde sig Andrén framför allt av Nordiska museets skråarkiv och Stockholms stadsarkiv.

Efter att i detalj ha studerat Andréns register har jag upprättat en databas med samtliga i registret förekommande änkor och information om deras verkstäder. Totalt omnämns 340 än-

kor. Av dessa var 230 änkor efter snickarmästare. Jag har valt att enbart inkludera snickarmästaränkor, då det är dessa som innefattas av snickarämbetets skråordning om rätten att driva verkstad efter makens död. Av dessa 230 kvinnor finns ingen ytterligare information om 58 av dem annat än att de blivit änkor. Det finns information om 172 snickarmästaränkor och det är dessa jag valt att studera närmare.

Även Torsten Sylvéns bok *Mästarnas Möbler* innehåller ett register över Stockholms snickare år 1700–1850, vilket till stor del bygger på Andréns register (Andrén 1973:55–161; Sylvé 1999:39–383). Sylvéns bok innehåller även en utskrift av lärlingar och gesäller enligt Stockholms snickarämbetets in- och utskrivningsböcker år 1700–1846 (Sylvé 1999:447–548). Med hjälp av denna förteckning har informationen om änkorna i Andréns bok kunnat kompletteras med datum och namn på lärlingar och gesäller som änkorna skrivit in och ut.

I denna studie har enbart änkor som i Andréns register uttryckligen uppges ha drivit verkstad inkluderats. Troligtvis är antalet större då det finns änkor som, trots att det inte står angivet att de drev verkstad, inte sade upp burskap förrän långt efter makens död. Dessutom föreligger det i några fall ett tidsglapp från det att maken dött tills änkan gift om sig, utan information om vad som hänt

däremellan. Denna brist på information är vanligast bland änkor under åren 1640–1700, vilket sannolikt beror på att många av snickarämbetets protokoll och andra handlingar från 1600-talet förstördes i en eldsvåda som härjade i Stockholm år 1751 (Andrén 1973:9–10).

Andelen änkor som drev verkstaden vidare i egen regi

I Andréns bok *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden* från år 1973 finns information om 172 snickarmästaränkor. Av dem beslutade sig en majoritet på 115 änkor (67 procent) för att driva verkstaden vidare i egen regi.

Av de änkor som drev verkstaden vidare gifte flertalet aldrig om sig. Som framgår av Diagram 1 drev 77 av totalt 172 änkor (45 procent) verkstad utan att gifta om sig. 38 änkor (22 procent) drev verkstad och gifte om sig. Samtliga gifte om sig med snickare, en del efter att ha drivit verkstaden en tid, medan andra först gifte om sig och senare drev verkstad efter att den andra maken dött. 31 änkor gifte om sig med snickargesäller, vilka därigenom kunde ansöka om att bli mästare. Sju gifte om sig med snickare som redan var mästare. Fyra änkor gifte om sig två gånger (Diagram 1).

Av de 172 snickarmästaränkorna valde en minoritet på 57 änkor (33 procent) att inte

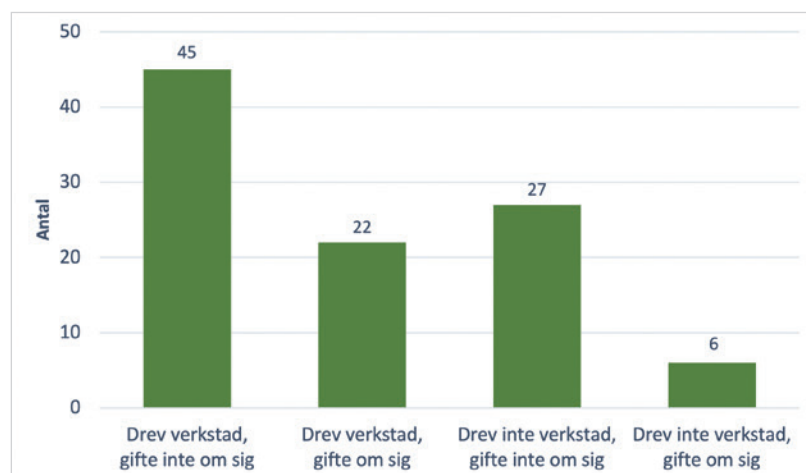

Diagram 1: Andel änkor som drev verkstad och/eller gifte om sig.

driva verkstaden vidare. En majoritet av dessa änkor gifte inte om sig. Av samtliga änkor var det 46 (27 procent) som varken drev verkstad eller gifte om sig. Ett mindre antal, elva änkor (6 procent), drev inte verkstad men gifte om sig, sex med snickargesäller som därigenom kunde ansöka om att bli mästare, två med snickarmästare, en med en modellbyggare, en med en bankbokshållare och en med en skolmästare (Diagram 1).

Resultaten visar att en majoritet av änkor (67 procent) drev verkstaden vidare i egen regi efter makens död. I jämförelse med Curt Hauffmans studie av hattmakarämbetet i Stockholm 1650–1750 och Dag Lindströms undersökning av hantverksänkor i Linköping och Norrköping 1750–1800, där drygt 50 procent respektive 12–36 procent av änkor fortsatte driva verkstad, var det i denna studie en större andel som gjorde detsamma (Hauffman 1990:93-116; Lindström 2012:246).

Intressant är att den största gruppen utgörs av änkor som drev verkstaden vidare och aldrig gifte om sig (45 procent). Gissningsvis saknades inte friare eftersom giftermål med en snickarmästaränka innebar fördelar både för snickargesäller och snickarmästare. Snickargesällen fick en verkstad och kunde ansöka om att få tillverka sitt mästerstycke för att bli mästare. En snickarmästare fick ge-

nom att gifta sig med en snickaränka en inarbetad verkstad. Ändå gifte bara 28 procent av änkor i mitt underlag om sig. Gifte de om sig så förlorade de privilegiet att driva verkstaden. Det leder till den möjliga slutsatsen att änkor värderade privilegiet att driva verkstaden högre än ett nytt äktenskap.

Resultaten visar således att kvinnor under åren 1640–1850 drev snickarverkstäder i Stockholm och att ett nytt äktenskap inte var nödvändigt för snickarverkstadens överlevnad vid en snickarmästares död. Eftersom dessa kvinnor inte framträtt under eget namn innan de blivit änkor har det i äldre historiskrivning ofta antagits att de saknat betydelse för familjens verkstad annat än för att ta hand om hem och barn. Den stora andelen kvinnor som valde att driva verkstaden vidare i egen regi talar emot denna bild och tyder snarare på att kvinnorna även innan makens död utgjorde en viktig del av verksamheten.

Hur länge drev änkor verkstad?

Hur länge änkor drev verkstad varierar från ett till 35 år med ett medelvärde på sju år. Som framgår av Diagram 2 drev av de totalt 115 änkor 55 änkor (48 procent) verkstad i 1–4 år, 30 änkor (26 procent) i 5–9 år, 13 änkor (11 procent) i 10–14 år och 17 änkor (15 procent) i 15 år eller mer (Diagram 2).

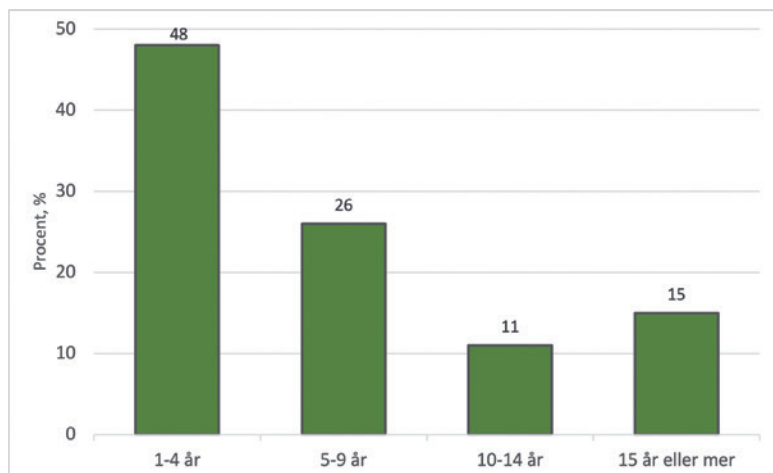

Diagram 2: Antal år änkor drev verkstad.

En majoritet (74 procent) av änkorna drev således verkstaden kortare tid än tio år. Ändå bedrev 15 procent av änkorna verkstad i 15 till 35 år. I detta sammanhang är det betydelsefullt att beakta att medellivslängden för kvinnor år 1751–1790 var 37 år och att samtliga kvinnor hade varit gifta en tid innan de började driva verkstaden i eget namn (Scb 2019).

När under perioden 1640–1850 drev flest änkor verkstad?

Denna undersökning bygger till största del på Erik Andréns register över Stockholms snickare åren 1640–1850. Det är en lång tidsperiod och de formella förutsättningarna för kvinnors arbete förändrades under denna tid. 115 änkor drev snickarverkstäder under dessa drygt 200 år och för att få en uppfattning om hur deras verksamheter var spridda över tid har perioden 1640–1850 delats upp i fyra kortare: period ett år 1640–1699, period två år 1700–1749, period tre år 1750–1799 och period fyra år 1800–1850. Därefter har de 115 änkorna som drev verkstäder placerats i den period de huvudsakligen var verksamma i.

Sex av änkorna var huvudsakligen verk-

samma under period ett år 1640–1699. 27 änkor var främst verksamma under period två år 1700–1749. 48 änkor var i huvudsak verksamma under den tredje perioden år 1750–1799. 34 änkor var främst verksamma under period fyra år 1800–1850 (Diagram 3).

Således är änkornas verksamhetsår relativt jämnt fördelade över åren 1700–1850 med en topp under åren 1750–1799, en period då snickerihantverket blomstrade i Stockholm. Endast sex änkor i Andréns register var verksamma 1640–1699. Det kan återspegla de faktiska förhållandena men troligtvis beror det låga antalet åtminstone delvis på bristande underlag. Till grund för Andréns register låg information från Stockholms stadsarkiv och Nordiska museets skråarkiv, det senare bestående av tre protokollböcker omfattande åren 1738–1835, tre in- och utskrivningsböcker från åren 1706–1840 och en lådräkningsbok för åren 1751–1816 samt ett mindre antal lösa handlingar för 1696–1824. Att skråprotokoll och andra handlingar från 1600-talet saknas beror på en eldsvåda som härjade i centrala Stockholm 8 juni 1751, varvid ett flertal dokument förstördes (Andréns 1973:9, 10).

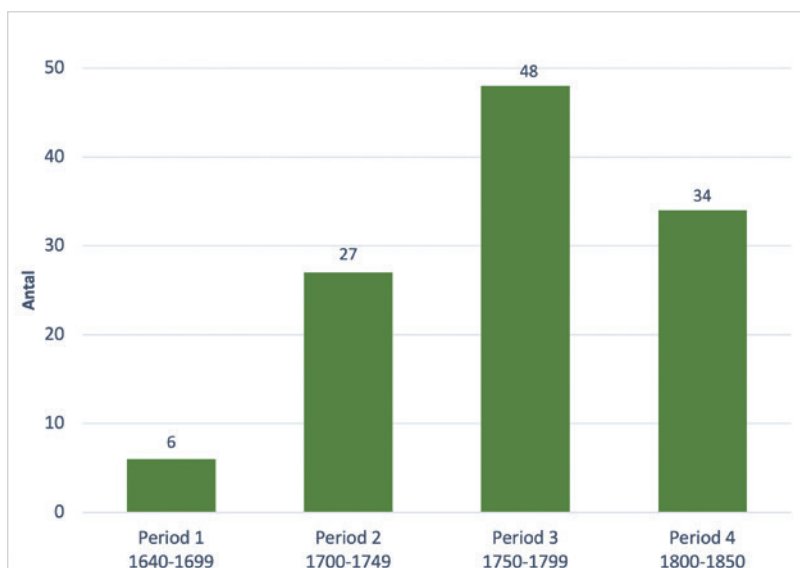

Diagram 3: Tidsperiod då änkorna drev verkstad.

Änkor som drev verkstad i 15 år eller mer

De 17 änkor som drev verkstäder längst, det vill säga 15 år eller mer, har i denna studie undersökts närmare. En av dem var Johanna Rosina Dahlin som föddes år 1743. Hon växte upp i en familj förankrad både i Stockholms snickarskrå och tyska församlingens gemenskap. Johannas farfar och även dennes svärfar kom från Tyskland och blev snickarmästare i Stockholm. Även Johannas far, Johan Wulf d.y., var snickarmästare. Hemmet i hörnet av Kindstugatan och Själagårdsgatan i Gamla Stan var välbärgat och hyste förutom familjen även anställda och faderns snickarverkstad. När Johanna var 12 år dog båda föräldrarna inom loppet av några månader. Johanna och hennes fyra systrar ärvde föräldrarna och Johanna flyttade tillsammans med de yngre systrarna in hos storasyster Ulrica och hennes man Abraham på en gård intill Katarina kyrka på Södermalm.

År 1761 gifte sig Johanna med den nyblivne snickarmästaren Nils Dahlin. Tillsammans köpte de fastigheten Sporren 7 i Klara och drev en framgångsrik verkstad med beställningar av möbler och inredningar till både Kungliga slottet och Drottningholms slott. I hushållet ingick förutom Johanna och Nils även nio barn, lärlingar, gesäller och pigor.

När Johanna var 44 år dog Nils och hon bestämde sig då för att driva verkstaden vidare i egen regi. 1790 var Anders Julin anställd som verkgesäll, senare två av hennes söner, Nils Gustaf 1794–1800 och Carl Christian år 1801, som dock inte tog över verkstaden. Hon skrev efter hand in nya lärlingar, nio stycken totalt, varav fem blev gesäller. Av dessa blev en snickarmästare i Åbo och två i Stockholm. En möbel vi med säkerhet vet tillverkades i hennes verkstad är ett damarbetsbord som i lådan bär Johanna Rosina Dahlins signatur på en handskrivna pappersetikett (Bild 1 och 2).

1. Sengustavianskt damarbetsbord signerat Johanna Rosina Dahlin.
Foto: Michael Skaj, Skajs Antikhandel.

2. "Joh. Ros. Dahlin Stockholm" skrivet på en pappersetikett i bordets låda.
Foto: Michael Skaj, Skajs Antikhandel.

Två närmast identiska bord utan signatur har sålts på auktion de senaste åren och då tillskrivits Nils Dahlins verkstad; de kan dock lika gärna ha tillkommit under tiden Johanna drev verkstaden. En annan möbel som vi vet tillverkades i Johannas verkstad var Fredrich Schalins mästestycke, vars ritning daterad 10 december 1796 finns bevarad (Bild 3). Mästestycket var ett skrivbord med rullklaff och uppsats. En liknande rullklaffsekretär signerad Fredrich Schalin år 1800 finns i privat ägo (Bild 4).

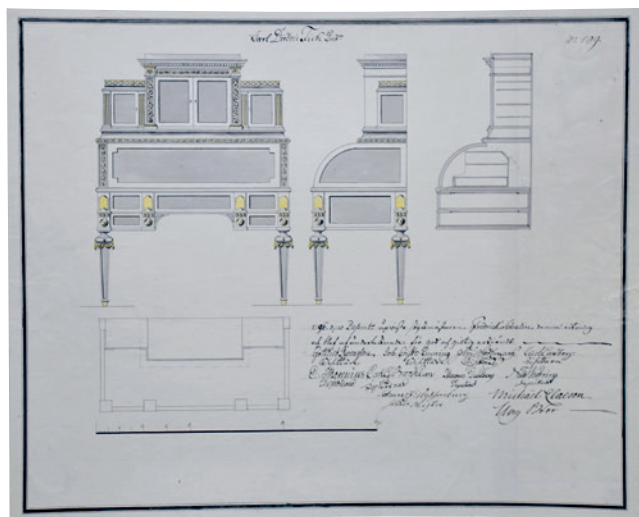
År 1803 var Johanna 60 år och bestämde sig för att lägga ner verksamheten efter att ha drivit den i 16 år. Fastigheten inklusive verkstaden sålde hon till den kände stolmakaren Ephraim Ståhl, som hyrt in sig hos henne de senaste åtta åren. Johanna Rosina Dahlin dog 66 år gammal 1809 (Andrén 1973:71, 85; Nordenfelt 2007:24-25; Stockholms stadsarkiv; Sylvén 1999:318, 464).

Förutom att det finns ett bevarat bord med Johanna Rosina Dahlins signatur är det intressant att båda hennes söner arbetade hos henne som verkgesäller men inte tog över verkstaden trots att det var det snabbaste

och säkraste sättet att bli mästare. Den äldre sonen Nils Gustaf ansökte om att bli mästare men ombads vänta på sin tur. Den yngre Carl Christian blev mästare 1802, ett år innan Johanna lade ner verksamheten (Sylvén 1999:82, 86).

Inte heller Dorothea Remmers son blev mästare genom att ta över moderns verkstad. Dorothea Remmers var dotter till snickarmästare Ehrenfried Windisch. Den 24 november 1754 gifte hon sig med snickarmästare Johan Hindrich Remmers d.ä. i Maria församling. År 1773 dog Johan varefter Dorothea fortsatte driva verkstaden i 19 år till 1792. Hon skrev in sju nya lärlingar, varav fyra blev gesäller. Parets son Jean Hindrich Remmers d.y. gick i lära hos fadern och arbetade som verkgesäll i moderns verkstad. Han blev mästare 1789, tre år innan Dorothea upphörde med sin verkstad (Andrén 1973:130; Sylvén 1999:517).

Även Maria Wilhelms son blev mästare medan hon fortfarande drev verkstad. Maria Christina Wilhelm, född Norman, gifte sig den 6 december 1763 med Sven Joachim Wilhelm i Maria församling. Efter Svens död 1782 drev Maria Christina verkstaden i 23

3. Fredrich Schalins mästestycksritning.
Foto: Stefan Erelöf, Stockholms Snickarmästarförening.

4. Rullklaffsekretär signerad Fredrich Schalin år 1800. Foto: Bertil Waldén, Örebro läns museum.

år till sin död den 7 juni 1805. Under dessa år skrev hon in elva nya lärlingar varav tre blev gesäller. Parets son Sven Petter Wilhelm gick i lära i moderns verkstad under fyra år (1784–1788), varefter han skrevs ut som gesäll. Han blev mästare 1797, åtta år innan Maria Christina upphörde med sin verkstad (Andrén 1973:156; Sylvén 1999:542).

En annan änka som fortsatte driva verkstad, trots att hennes son var snickargesäll, var Anna Elisabeth Eckstein/Forsten, född Berg. Hon var gift med snickarmästare Johan Niclas Eckstein till hans död 1776. Efter det drev hon verkstaden i tre år tills hon gifte sig med snickargesällen Carl Forsten, som då kunde ansöka om att bli mästare. 1789 dog Carl och ännu en gång fortsatte Anna Elisabeth driva verkstaden. Denna gång i 31 år till sin död den 4 november 1820. Under dessa år skrev hon in inte mindre än 19 nya lärlingar, varav tolv blev gesäller. De sista 20 åren var sonen Johan Fredric Eckstein verkgesäll. Först efter moderns död blev han mästare (Andrén 1973:74, 85; Sylvén 1999:481).

Anna Maria Lindberg/Nyströms son blev mästare medan hon fortfarande drev verkstad. Anna föddes år 1724 som dotter till snickarmästare Christoffer Wellendorph d.y. Hon gifte sig med snickarmästare Michael Lindberg, som dog år 1762. Anna Maria drev verkstaden i tre år tills hon gifte sig med Samuel Nyström, snickarmästare sedan 25 år tillbaka. När Samuel dog år 1774 var Anna Maria 50 år och fortsatte driva verkstaden i tolv år. Därefter tog sonen Christopher Lindberg, som var snickarmästare sedan sex år tillbaka, över verkstaden (Andrén 1973:107, 126; Sylvén 1999:223). Även Christopher Lindbergs fru, Christina, drev verkstad i 17 år efter Christophers död (Sylvén 1999:223, 499).

Fem av de ovan nämnda änkorna hade således söner som hade kunnat ta över verkstäderna och därigenom direkt ansöka om att göra mästarprov för att bli snickarmästare. Varför gjorde de inte det? Kanske ville änkan

behålla det ekonomiska ansvaret och privilegiet det innebar att driva en verkstad? Kanske ansåg sig änkan bättre lämpad att driva verkstaden? En annan tänkbar förklaring är att verkstadens inkomst inte räckte för att försörja både hennes och sönerns familjer, utan att även inkomster från sönerns egna verksamheter behövdes.

En änka som drev verkstad länge och skrev in ett stort antal nya lärlingar var Margaretha Foltjern, född Törnbom. Hon var gift med snickarmästare Gustaf Foltjern, känd framförallt för sina gustavianska byråer. När han dog år 1804 drev Margaretha verkstaden vidare i 28 år till sin död den 14 januari 1832. Under de 28 åren skrev hon in 22 nya lärlingar, vilket var sju fler än hennes framlidne make gjort. Av lärlingarna blev 13 gesäller. Under de sista tre åren av Margarethas verksamhetstid drev även hennes svärdotter Eva Charlotta Foltjern en snickarverkstad (Andrén 1973:84, 128; Sylvén 1999:130–131, 478).

En annan kvinna som drev verkstad länge var Maria Catharina Brattqvist/Westring som drev verkstad i 35 år. Hon föddes år 1759 och var gift med snickarmästare Nils Brattqvist till hans död 1784. Maria Catharina var då 25 år och fortsatte att driva verkstaden i fyra år tills hon gifte om sig med snickargesällen Nils Westring, som därigenom kunde ansöka om att bli mästare. Han dog efter 16 år, varefter Maria Catharina åter drev verkstaden. Hon skrev in fyra nya lärlingar som alla blev gesäller. År 1836 sa hon upp sitt burskap 77 år gammal och dog fem år senare (Andrén 1973:67, 154; Sylvén 1999:460, 540).

Bland de 17 kvinnor som drev snickarverkstäder i 15 år eller mer finns ett flertal släktskap. Maria Pihl drev verkstad i 17 år till 1766 efter att hennes make Swen Pihl gått bort (Andrén 1973:128; Sylvén 1999:303). Deras dotter Anna Catharina Fick drev verkstad i 16 år till 1780 efter att hennes make snickarmästare Diedric Fick d.ä. dött (Andrén 1973:82, 128; Sylvén 1999:120, 476). Deras svärdotter, Anna Christina Fick, drev i sin tur verkstad

i 25 år till 1831 efter att hennes make Carl Diedric Fick d.y. gått bort (Andrén 1973:82, 128; Sylvén 1999:119, 476).

De många släktskapen bland änkor som drev verkstäder beror sannolikt till stor del på att många äktenskap knöts inom snickarskrået. Det kan noteras att av samtliga i studien inkluderade 172 änkor var 15 procent döttrar till snickarmästare. Av de 17 änkor som drev verkstaden i 15 år eller mer var 24 procent döttrar till snickarmästare. En bidragande orsak till att just dessa kvinnor drev verkstäder så länge kan vara att de hade ett kontaktnät av andra hantverkare och kunder, vilket utgjorde en fördel i verksamhetsdriften. Dessutom hade närheten till verkstaden under uppväxten troligtvis lärt dem en del om att driva en snickarverkstad, både genom att lyssna till de vuxnas samtal om verksamheten och genom att iaktta arbetet i verkstaden. Sannolikt fick de även hjälpa till med enklare uppgifter.

Övriga änkor som drev verkstäder i mer än 15 år var Anna Magdalena Bolin, Sara Catharina Fogelberg, Catharina Kihlander, Anna Helena Nachtergahl/Sahlström, Brita Elisabeth Norgren och Emerentia Wahlberg (Andrén 1973:66ff.; Sylvén 1999:68ff.).

Louise Herstedt, möbelkonservator

Uppsala

Nyckelord: Änka, snickarverkstad, genus, skrå, hantverk, Stockholm

Tack

Tack till Stiftelsen Längmanska kulturfonden för det bidrag som möjliggjort denna studies publicering. Tack Michael Skaj för bilderna på det vid Johanna Rosina Dahlins verkstad tillverkade damarbetsbord; signaturen i det bordet var anledningen till att jag påbörjade denna studie. Tack Inger Kristiansson för språkgranskning och Jan Munck af Rosenschöld för grävande i Stockholms stadsarkiv. Tack Johan Ekström för otaliga diskussioner om möbler, skrå och hantverk. Tack Marie Herstedt för granskning, stöd och uppmuntran under författandet av denna artikel.

Referenser

Otryckta material

Stockholms stadsarkiv, mantalsregister, husförhörslängder, bouppteckningar, dop-, vigsel- och dödböcker.

Internetkällor

Scb. Återstående medellivslängd för åren 1751–2019. www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amnel/befolkning/befolkningens-sammansattning/befolkningsstatistik/pong/tabell-och-diagram/helarsstatistik--riket/aterstaende-med-ellivslangd-for-aren-17512019/. Senast uppdaterad 2019.03.21. Åtkomst 2020.04.03.

Tryckta källor

Andrén, Erik 1973: *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden*. Stockholm: Nordiska museet.

Artæus, Irène 1992: *Kvinnorna som blev över: ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Avhandling, Historisk-filosofiska fakulteten, Uppsala Universitet.

Du Rietz, Anita 2013: *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*. Stockholm: Dialogos Förlag.

Engström, Gösta 1983: *Amund Grefwe. Den förste boktryckaren i Göteborg*. Göteborgs Universitetsbibliotek.

Erickson, Amy Louise 2008: Married women's occupations in eighteenth-century London. *Continuity and Change* 23:267–307.

Hauffman, Curt 1990: *Bland hattar och mössor i stormaktstidens Stockholm: kvinnokraft i ett skråämbete*. I: Hallerdt, Björn (red.): *Stockholmsskildrare – Sankt Eriks årsbok*. Stockholm: Samfundet S:t Erik.

Henschen, Ingegerd & Blomberg, Sten 1962: *Svenskt Möbelllexikon*. Malmö: Förlagshuset Norden.

Hernroth, Uno 1985: *Den konserverade änkan: en studie i prästerskapets äktenskapsbildning på 1600- och 1700-talet i Sverige*. Uddevalla: Tre Böcker Förlag.

Heuvel, Danielle van den & Nederveen Meerkerk, Elise van 2008: Introduction: Partners in business? Spousal cooperation in trades in early modern England and the Dutch Republic. *Continuity and Change* 23:209–216.

- Hörsell, Ann 1983: *Borgare, smeder och änkor: ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850*. Avhandling, Humanistiska fakulteten, Uppsala Universitet.
- Lagerquist, Marshall 1956: *Mästare och gesäll*. I: Niléhn, Nils (red.): *Sveriges Hantverk*, del 1. Malmö: Bernces Förlag.
- Larsson, Anna 1994: *En snickarfrus minne*. I: Olsson, Marie-Louise (red.): *Lindomemöbler. Mölndals Museum. Katalog till utställningen om lindomemöbler 27 mars–27 november 1994*.
- Lindberg, Folke 1989: *Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Lindström, Dag 2012: Privilegierade eller kring-skurna? Hantverksänkor i Linköping och Norrköping 1750–1800. *Historisk Tidskrift* 132(2):218–246.
- Ling, Sofia 2016: *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Lunander, Elsa 1988: *Borgare blir företagare: studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändringens Örebro under 1800-talet*. Avhandling, Historisk-filosofiska fakulteten, Uppsala Universitet.
- Nordenfelt, Eva 2007: *Ephraim Ståhl en kunglig stolmakare*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- Ogilvie, Sheilagh 2003: *A bitter living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Perlestam, Magnus 1997: *Ogifta Kerstin brukar – har inte folck sig till hielp. Änkor, hustrur och pigor som gårdsförvaltare*. I: Österberg, Eva (red.) *Jämmerdal och fröjdesal: kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- Perlestam, Magnus 1998: *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Bruksansvaret i Ramskvilla socken 1620–1820*. Avhandling, Historiska institutionen, Lunds Universitet.
- Rasmussen, Pernilla 2010: *Skräddaren, sömmerskan och modet: Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkning av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Schwarz, Anon, Schwarz, Christopher & Moskowitz, Joel 2009: *The Joiner and Cabinet Maker. His work and its principles*, 2 uppl. KY: Lost Art Press LLC.
- Sylvén, Torsten 1999: *Mästarnas Möbler*, 2 uppl. Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Söderlund, Ernst 1943: *Stockholms hantverkar-klasser 1720–1772: sociala och ekonomiska förhållanden*. Stockholm: P.A. Norstedt och söner.
- Thorsén, Carin 1999: *Modellernas mångfald*. I: Ström, Krister (red.) *Östervälastolar. Tradition, bygd, tillverkning*. Västmanlands Fornminnesförening och Västmanlands läns museum.
- Widén, Solveig 1988: *Änkeomsorg i ståndssamhället: försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Wottle, Martin 2000: *Det lilla ägandet: korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*. Avhandling, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholms Universitet.
- Ågren, Maria 2017: *Conclusion*. I: Ågren, Maria (red.): *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern Society*. New York: Oxford University Press.
- 1622-års skråordning för snickarämbetet i Stockholm. I: Andrén, Erik (red.), *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skrätiden*. Stockholm: Nordiska museet.

SUMMARY

The widow's choice – wife or entrepreneur?

Widows of cabinet makers who ran workshops in Stockholm 1640–1850

This study investigates to what extent cabinet maker widows in Stockholm during the craft guild period 1640–1850 exercised their right to run their husband's workshop after they had passed away. During this period, women were not allowed to enter into the formal training and work of a cabinet maker, but it was stipulated in the cabinet makers' guild order that a widow was allowed to run her late husband's workshop as long as she did not remarry. Moreover, this study examines how many of the widows who remarried, which meant that the workshop was taken over by her new husband.

This study is based on an analysis of a cabinet makers' register comprised of cabinet makers in Stockholm during the years 1640–1850 compiled by Erik Andrén in the book *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skråtiden* [Carpenters, cabinet makers and ebenistes in Stockholm during the guild period] from 1973.

The analysis shows that a majority of the wid-

ows (67 percent) ran workshops in their own name. Only a minority of the widows (28 percent) remarried.

Furthermore, this study investigates for how long the widows ran the workshops and identifies the women by name who ran them for the longest period. The results show, that the widows ran workshops between one and 35 years with an average of seven years. Among those who ran workshops the longest, 15–35 years, a slightly larger percentage were daughters of cabinet makers (24 percent) than among the widows in general (15 percent).

In conclusion, women ran cabinet making workshops in Stockholm in the years 1640–1850. It was not necessary for the widow to enter into a new marriage to ensure the workshop's survival after a cabinet maker's death.

Keywords: Widow, Cabinet Maker's Workshop, Gender, Guild, Crafts, Stockholm

ANTECKNINGAR

Från maskinkult till sörgårdsdröm

Ibland upplevs det som att vårt tusenåriga rike mentalt uppstod med 1930-talet. Det var då Stockholmsutställningen med sitt framtidsmanifest *acceptera* och det snart inledda socialdemokratiska maktövertagandet med folkhemsbygget formade den modernistiska eran. Det historiska arvet sågs som nattståndet. Annorlunda tedde sig mönstret i grannländerna. I Norge utgick nationell identitet från sjöslaget vid Havsfjord år 874, då Harald Hårfager anses ha enat riket. Danmark knöt an till 900-talets Harald Blåtand, som reste en minnessten vid jylländska Jellinge för att markera att landet enats och kristnats. I Sverige är Olof Skötkonungs dop vid Husaby källa en angelägenhet för en handfull specialister eller anhängare av Västgötaskolan plus Dick Harrison, med stenkoll på alla epoker.

Något av *ett* paradigmskifte ägde även rum vid 1980-talets slut genom de samtidigt utgivna böckerna *Poltava* av Peter Englund och Yvonne Hirdmans *Att lägga livet tillrätta*. Med detaljskildringen av krigsskådeplatsen i Ukraina satte Englund fokus på den undanskymda stormaktstiden medan Hirdman såg sprickor i folkhemsbygget. I samma veva spreds det nyliberala evangeliet, med en egen variant av historielöshet. Institutioner med rötter tillbaka till Axel Oxenstierna monterades ned och auktionerades ut till allehanda intressenter. Inte minst gällde det stadsbyggnationen och skolsystemet. Nu har tematiken kring troviss modernism följt av sin nostalgiska rikoschett belysts av David Andersson,

en av redaktörerna för Axess, i skriften "*Vi vill nytt, vi begär plats.*" *Om traditionens vänner och fiender i svensk 1900-talsdebatt* (Bladh by Bladh, Stockholm 2021). Framför allt analyseras Artur Lundkvists, Sven Stolpes och Gunnar Ekelöfs författarskap. För upptakten svarar den unge Lundkvist, som med skarpa formuleringar bejakar maskinherravälde och storstadspuls. Han ser gärna att sonater och Beethoven får lämna plats åt negerjazz och film, det nya framtidsmediet. Från litteratur glider framställningen över till arkitektur, med funktionalismens genombrott och hegemoni. Därav skulle ha följt det pietetslösa rivningsraseriet i våra stadskärnor. Frågan är dock om det är så rättvist att lägga skulden på själva byggnadsstilen. Rimligare är att ifrågasätta den monotona storskaligheten i allt längre bort belägna områden inom vår storstadstriangel. Ur den myllan uppstod utsatta områden, med utanförskap och fröet till gängkriminaliteten. Brutalismen följdes av förtätningsivern, nyligen ifrågasatt av den ledande arkitekturskribenten Claes Caldenby. Barnens uppväxtmiljö har försämrats då det saknats vilja att sprida befolkningen jämnare över ytan. Landet lagom har blivit extremt.

Redan i Gunnar Myrdals 1982 utgivna bok *Hur styrs landet?* framfördes liknande kritik. Desillusionerad är han även över den förda skolpolitiken, för vars reformering han, och än mer hustrun Alva, varit pådrivande. Deras framtidstanke var helt annorlunda, att bildningen skulle spridas till bredare lager i stället för den ringaktning för djupare kunskap och bildning som brett ut sig. Härifrån är steget

inte långt till den stundom uppflammande debatten om en litterär kanon. Andersson lyfter fram litteraturvetaren Stefan Jonssons starka reaktion, då denne avfärdar varje sådan tanke som en styggelse: Det ekar lite av Nordkorea, talibanerna och röda khmererna närhelst en grupp har använt kulturen för att ena sin befolkning mot ett gemensamt mål. Resultatet har blivit det motsatta, intolerans, rasism, lynchningar, upplopp, död. Idag skulle naturligtvis Jonsson kunnat peka på utvecklingen i Ungern och Polen för att styrka sin tes, men Ebba Witt Brattström fann Jonssons jämförelse grotesk och tillade att Sverige måhända är unikt med att undanhålla sin uppväxande generation de litterära klassikerna.

Den språkliga förnyaren Ekelöf vantrivdes i ett raklinjigt folkhem och uttryckte med dikten "De folkhemske" sitt främlingskap. Det var inte ovanligt att de som ställde sig avvisande till det moderna budskapet hamnade i den blåbruna fälla som bevarat sin aktualitet över tid. Det gällde förvisso inte Ekelöf, för vilken samtiden betydde mindre än den antika medelhavsmiljön, framför allt i grekisk gestalt. Han gick mot strömmen i en tid då antik kulturtradition försvagades trots all medelhavsturism. David Andersson uppmärksammar hur det i samband med 1960-talets gymnasiereform uppstod strid kring de klassiska språken. Dagens Nyheter ifrågasatte värdet med latinstudier på såväl gymnasiesom universitetsnivå. Kulturattacken fick vänsterliberaler som Ivar Harrie och Erik Lönnroth, med forskning inriktad mot antiken och medeltiden, att reagera. De menade att perspektivlös nutidsfixering inte båd-

dade för genuin samtidsförståelse utan tvärtom övergick i gårdagskunskap. Kronologisk provinsialism jämfölls med geografisk. Att upprätthålla klassikertraditionen blev dock allt svårare. År 2007 beslutade Lunds universitet att lägga ner grundutbildningen i latin och grekiska, en gång företrädd av Esaias Tegnér.

I slutskedet av sina liv övergav de stridbara modernisterna huvudstadslivet. Stolpe, med uppväxt på Södermalm, bosatte sig i sitt kära lagerlöfska Värmland. I lantlig miljö i samma landskap hamnade också den funktionalistiske banérföraren Uno Åhrén. Ekelöf, som vuxit upp i centrala Stockholm, valde att slå sig ner i Sigtuna. Sörgårdsidyllen tycks till slut ha utövat viss lockelse. Lundkvists intresse försköts i historisk riktning, med en roman om snapphanarna, förlagd till Göingebygden. Han fortsatte till avlägsnare tider, med böcker om korsstågen, Djingis khan och Alexander den store. Katoliken Stolpe, en gång nutidsbejakande men med tiden alltmer reaktionär, drogs till gestalter som Heliga Birgitta och drottning Kristina. Ekelöf, som avled under sent 60-tal, upplevde inget egentligt skifte. Då han efterträddes i Svenska Akademien av Lundkvist, ställdes denne inför problem vid utformandet av inträdestalet över föregångaren.

David Andersson förmår väl fånga åsiktsförändringarna hos några centrala kulturdebattörer. Att hans egna sympatier ligger på traditionalisternas sida lyser igenom, men därifrån är steget långt till propagandaskrift. Det är en initierad analys av idéklimatet från 1930-tal till 90-tal som presenteras.

Bert Mårald, Umeå

NYA AVHANDLINGAR

Charlotte Nilsson: *En förbindelse med en större värld: Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal*. Mediehistoriskt arkiv, 47, Lunds universitet 2020. 282 s., ill. ISBN 978-91-9858-014-3.

I början av 1900-talet var postorder en ny och snabbt växande konsumtionsform. Bland de ledande firmorna fanns Åhlén & Holm som också står i centrum i Charlotte Nilssons avhandling i mediehistoria från 2020, *En förbindelse med en större värld: Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal*.

Åhlén & Holm grundades 1899 i Insjön i Dalarna och blev snart Sveriges största postorderföretag. Efter några år flyttade företaget till Stockholm. Det är denna expansiva och nydanande period i företagets historia under 1900-talets första två decennier som återges i avhandlingen.

Ämnet postorder är enligt Charlotte Nilsson ”tämmligen utforskat och har sällan förekommit som studieobjekt i sig” (s. 11). Särskilt ovanliga är studier av postorder med medievetenskapliga perspektiv, trots att det borde ligga nära till hands givet katalogens samt telefon- och postkommunikationens viktiga funktion i postorderhandeln. Denna lucka motiverar således Nilssons studie, vars utgångspunkt är mötet mellan postorderföretag och kund – ett möte som beskrivs som ”medierat” eftersom de båda parterna befann sig på distans från varandra och istället fick använda de kommunikationsmedel som fanns till hands. Det ska sägas att Nilssons mediehistoriska studie tematiskt och empiriskt även står nära historia, ekonomisk historia och etnologi.

I bokens andra kapitel ges en bredare historisk bakgrund av postorderhandeln och dess koppling till marknadsutvecklingen i Sverige vid tiden kring förra sekelskiftet. Detta kapitel är sannolikt av intresse för en läsekrets långt utanför det mediehistoriska fältet. Det omfattningsrika tredje kapitlet fokuserar på postorderkatalogen som sådan, dess utseende, funktion och mottagande. Kapitlet innehåller även flera intressanta illustrationer av gamla kataloger. Kapitel fyra behandlar försäljningsagenternas roll och rör sig därmed på det lokala planet – ett lokal- och vardagshistoriskt spår för vidare forskning, tänker jag mig. Det sista empiriska kapitlet redogör för möten med kunderna genom tävlingar, turnéer och olika jippon. Avhandlingen avslutas med ett sjätte sammanfattande kapitel.

Åhlén & Holms försäljning skedde alltså till betydande del via agenter, det vill säga lokala försäljare som gick runt i byarna och tog upp beställningar. I gengäld fick agenterna premier av olika slag. De många tävlingar och jippon som företaget anordnade för att mana agenterna till att sälja mer varor ägnas stort utrymme i avhandlingen och visar på de nya möjligheter som postorderföretagen hade genom mediet postorderkatalog/priskurant. Påhittigheten från reklamavdelningen på Åhlén & Holm var imponerande påkostad och vinsterna kunde (i undantagsfall) vara ordentligt stora. Det är i dessa delar av avhandlingen som Nilssons medieringsperspektiv verkligen kommer till sin rätt.

Källmaterialen som dominerar studien är av tre typer: äldre frågelistsvar om postor-

der, arkivmaterial från Åhlén & Holms företagsarkiv samt själva postorderkatalogerna. Dagstidningar och annat tryckt material ska också nämnas. Nilsson har av allt att döma gjort ett gediget empiriskt arbete och funnit intressanta sätt att använda inte minst katalogerna som källa.

Att avgränsa studien till bara ett postorderföretag var säkerligen en klok åtgärd för att avhandlingsprojektet inte skulle växa sig för stort. Då är förstås det tongivande Åhlén & Holm ett motiverat val. Likafullt leder det till att övriga postordersverige liksom försvinner i framställningen. Visserligen nämns flera andra postorderföretag här och var i kapitlet (kanske särskilt i kapitel 2), men eftersom den tidigare historiska forskningen om postorder i Sverige är så pass ringa, hade det varit av stort värde om branschen i ett inledande kapitel hade beskrivits mer övergripande och i ett lite vidare tidsperspektiv. På så vis hade studieobjektet Åhlén & Holm dessutom bättre situerats.

Boken är rakt igenom välskriven och behandlad med korrekta formalia. Därtill är det en vackert formgiven bok och dessutom rikt illustrerad. Förhoppningsvis kan detta bidra till att personer även utanför akademi och ABM-sektor lockas till läsning. *En förbindelse med en större värld* utgör sammantaget en prydlig, lärorik och läsvärd avhandling som belyser en viktig del av det tidiga 1900-talets svenska handelshistoria.

Johannes Daun, Göteborg

Mirja Arnshav: *De små båtarna och den stora flykten – arkeologi i spåren av andra världskrigets baltiska flyktbåtar*. Nordic Academic Press, Lund 2020. 224 s., ill. ISBN 978-91-88909-59-6.

Mirja Arnshavs avhandling *De små båtarna och den stora flykten – arkeologi i spåren av andra världskrigets baltiska flyktbåtar* är en avhandling som sällsynt nog är både mycket

intressant och samtidigt en fröjd att läsa. Den behandlar ett specifikt skeende i historien och resonemangen bygger på en föremålsexpertis som måste sägas vara tämligen smal. Det är dock en bok som verkligen har förutsättningar för att finna en läsarskara utanför den krets av personer som är intresserade av andra världskrigets slutskede och dess efterdyningar, samt småbåtsbyggande i Estland under första halvan av 1900-talet. Texten berör med all tydlighet den sorts frågor som har allmänmänsklig koppling.

De allra flesta avhandlingar inom humaniora är intressanta att läsa även för den som inte är en expert i det ämne som diskuteras. Relevansen för det allmänmänskliga utgör själva fundamentet för humanistisk forskning. Utan denna grund rasar legitimiteten för denna sorts vetenskap. Trots detta är det ändå så att även om de avhandlingar som skrivs ofta är av högt intresse, även för dem som inte är forskare, kan läsandet upplevas som en mödosam kamp. Den språkliga framställningen och gestaltningen av texter i åtskilliga avhandlingar följer normer och mallar som förknippas med så kallat akademiskt skrivande. Det finns förvisso fördelar med denna stil. Den är saklig, kännetecknas ofta av en korrekthet vad gäller till exempel användandet av specifika ämnesrelaterade begrepp och lämnar i regel föga utrymme för missförstånd. Detta är viktiga krav som skall ställas på vetenskapligt förmedlande texter. Nackdelen är att de kan vara lika tråkiga att läsa som en exercisplats är att beskåda. I ärlighetens namn skall det samtidigt sägas att antalet avhandlingar som vågar sticka ut från detta mönster trots allt ändå blir fler, Arnshavs avhandling hör tydligt till denna kategori.

Det som utgör temat för Arnshavs avhandling är de materiella spår som finns kvar från de båtar som 35 000 människor använde för att fly från de områden som idag är Estland, Lettland och Litauen i andra världskrigets slutskede mellan 1944 och 1945. Båtarna ger insikter i hur själva flykten gick till. Båtarna

och spåren från flykten som fortfarande är synliga, ibland i form av kulhål, kan förvisso omöjligt ge en full inlevelse av hur flykten kan ha upplevts för dem som var med om den, men de ger en aning om hur det kan ha varit. En viktig del i Arnshavs avhandling utgörs även av historien om hur dessa båtar använts efter 1945 fram till idag. En del av båtarna har helt enkelt fått ligga och långsamt förfalla och lämningarna av dessa flytetyg kommer med stor sannolikhet att vara till stor del försvunna inom en tämligen nära framtid. Andra har bevarats på museer, och ytterligare en del har helt enkelt fortsatt att användas. Några har genom anekdoter menats vara farkoster för flyktingar, men då dessa historier granskas närmre, är det inte rimligt att så är fallet. Frågor som dissekteras i avhandlingen blir därför även hur dessa båtar använts i de olika minnesbildningar som konstruerats om den stora flykten över Östersjön 1944–45. Det finns därför även intressanta museologiska och minnessociologiska dimensioner i Arnshavs undersökning.

Arnshavs studie bottnar i ett historiskt skeende som kännetecknas av yttersta dramatik. Det som framkallade den väldiga flykten över Östersjön var den Sovjetiska Röda Arméns framryckning in i de områden som ockuperats av den tyska armén 1941. De baltiska länderna som vunnit sin frihet från det ryska imperiet under det första världskriget, hade genom militärt våld införlivats i Sovjetunionen under andra världskrigets första år, då det rådde en nonaggressions pakt mellan Tyskland och Sovjet. Denna något komplicerade politiska bakgrundshistoria redovisas av Arnshav på ett koncist och översiktligt vis. Den stora flykten över Östersjön har i Sverige till stor del kommit att associeras med den så kallade "Baltutlämningen". Bland dem som flydde över Östersjön fanns tusentals soldater som varit med i den tyska armén. Dessa soldater kom vid ankomsten till Sverige att förpassas till interneringsläger. Huvuddelen av dessa soldater var tyska medborgare och kom av Sverige att överlämnas

till Sovjetunionen som krigsfångar. En mindre del av soldaterna var dock från de baltiska länderna, utgörande strax under 170 personer. Det befarades att dessa skulle bestraffas som landsförrädare om de överlämnades till Sovjetunionen. Denna mycket känsliga fråga som väckte omfattande debatt, slutade i att den svenska regeringen beslöt att cirka 3000 före detta soldater i den tyska armén överlämnades till Sovjetunionen. Beslutet kom att följas upp och avslutades år 1946. Detta beslut i förhållande till Sovjetunionen, kan på ett sätt ses i samma kontext som den eftergiftspolitik Sverige fört gentemot Tyskland under andra världskriget. Den svenska regeringens utrikespolitik kännetecknades under denna period av böjliga realpolitiska strategier för att inte riskera större konflikt med nära belägna stormakter. Ett fullt förståeligt förhållningssätt som säkert gynnade Sverige, men som knappast kan kännetecknas som modigt. Den stora flykten över Östersjön är därför ett känsligt kapitel i den svenska historien. Arnshav bidrar i sin avhandling med ytterligare perspektiv på denna intressanta och brännbara del av det förflutna.

De allra flesta som flydde över Östersjön var civila personer i alla åldrar och de var över 30 000 individer. Det Svenska Kommunistiska Partiet förordade att även alla dessa människor skulle överlämnas till Sovjetunionen. För en stor del av dessa flyktingar hade detta kommit att innebära deportering eller utrensning, något som drabbade många av de ester, letter och litauer som blivit kvar i sina hemländer. Här drog dock den svenska regeringen en gräns och de som vågat sig över Östersjön till en tryggare och friare tillvaro fick stanna. Det är också dessa civila grupper av människor som står i fokus i Arnshavs avhandling. Dessa gruppers historia har varit anmärkningsvärt lite uppmärksammas inom forskning fastän de utgjorde den överväldigande majoriteten av flyktingar. Det har inte kommit att utgöra något mer än en synnerligen marginell del i den offentliga

svenska minneskulturen. Kanske beror detta åtminstone delvis på avsaknaden av materiella lämningar med tydlig koppling till de dramatiska händelserna. Ting och platser är viktiga instrument för konstruktionen av sociala minnen med koppling till det förflutna. Sociala minnen som i sin tur på ett väsentligt sätt bidrar både till människors självförståelse och deras förståelse av det samhälle de lever i. Arnshav uttrycker detta själv på följande vis i avhandlingen:

Kanske kan båtarna i någon mån göra det lättare för människor att ta till sig historien om flyktingarna som kom över havet och få en känsla för flyktens realitet. För jag vill gärna tro att det spelar en roll om flyktbåtar finns eller inte finns i det svenska kulturlandskapet... Den här boken är ett försök att ta reda på hur det förhåller sig med den saken.

Avhandlingen tar sin början i att Arnshav av en slump upptäcker en uppdragen båt som är stadd i långt gånget förfall i fiskeläget Sjaustru på Gotland. Hennes expertkännedom om båtbyggnadsteknik gör att hon tydligt kan se att detta inte kan vara en båt som blivit byggd lokalt, utan förmodligen snarare på den östra sidan av Östersjön. Hennes kunskap om båtar gör att hon får en annan sorts varseblivning av objektet än den blick som icke-experten har. En båt uppdragen på land kan ses som något högst normalt i ett kustläge, men Arnshav ser det som sticker ut. Kunskapen om var denna båt kommer ifrån, kopplat till en vetskap om i vilket sammanhang den förmodligen kommit, väcker en vag känsla av obehag. En känsla som även skulle kunna beskrivas som sublim. Ting och platser väcker affekter, känslor som till stor del är färgade av människors kunskaper och förståelse av platser. En uppdragen fiskebåt vid en insjö i Småland kan kanske locka fram trevliga minnen och känslor, en flyktbåt på en strand vid ett gotländskt fiskeläge gör det inte för någon som känner till den bakomliggande historien. I viktiga delar av sina tolkningar och analyser

lutar sig Arnshav mot de teorier med koppling till fenomenologi och affekt som utvecklats av Sara Ahmed, som i flera arbeten studerat migration i förhållande till dessa perspektiv. Att använda sig av Ahmeds teorier har en stor potential för att bidra till fördjupade tolkningar och förståelse i undersökningar vars syften är att studera samband mellan materialitet, känsla och minnen. Detta visas i Arnshavs avhandling, men dessa fenomenologiskt teoretiskt tolkande ansatser, liksom de minnes-sociologiska perspektiv inspirerade av bland annat Aleida Assmanns teoretiska begrepp, hamnar trots allt något i skymundan av alla de djupa beskrivningar som görs i Arnshavs avhandling. Jag, som läsare, hade önskat att Arnshav fördjupat en del av dessa teoretiska resonemang, och tydligt dragit ut en del tolkningar på ett mer förtydligande vis. I den text som nu föreligger framstår en del tolkningar mer som antydda än tydligt uttryckta. Detta är min huvudanmärkning mot ett arbete som jag annars finner vara väldigt nyskapande, inspirerande och angeläget.

Beskrivningarna av båtarna i deras olika sammanhang ställer en del av de teoretiska resonemangen i skuggan. Samtidigt måste det också sägas att beskrivningarna och det berättarsätt som Arnshav använder sig av är briljant. Den renodlade akademiska jargongen förmår inte alltid helt uttrycka vad som kanske egentligen utgör kärnan i en tolkning eller en iakttagelse som är gjord i ett vetenskapligt arbete. Poesi kännetecknas inte alltid av tydlig analytisk precision, vilket heller inte är dess avsikt, samtidigt kan något yttras som just når de betydelser som kan vara svåra att formulera i strikt vetenskapligt språk. I flera partier av sin avhandling använder sig Arnshav av en stil som ligger i gränssnittet mellan poesi och vetenskap. Detta är både modigt och vanskligt. Det är lätt att sådana texter kantrarer i pekoral, och den avsikt som önskas förmedlas förlorar kursen. Arnshav seglar dock skutan i hamn och går i land med uppgiften. Anspelningar på havet och det maritima åter-

kommer på många olika vis i våra dagliga uttryck. Havet är svårt att närma sig på ett neutralt vis. I Arnshavs avhandling framstår havet som både mäktigt och hotfullt, som något i grunden sublimt. Man kan med rätta anmärka att för någon som har havet som sin långvariga arbetsplats så kan havet framstå som mindre sublimt. Ombord på större lastfartyg kan havet framstå som en monoton fond till arbetslivets repetitiva vardagslunk. Färden över Östersjön som gjordes med dessa små båtar var dock farlig på ett högst konkret vis. Eldgivning från fientliga skepp och attackerande flygplan utgjorde faror, men den stormiga sjön utgjorde i sig en av de största riskerna för flyktingarna. I avhandlingen beskrivs också hur flyktbåtarna från Östersjön kommit att användas i museiutställningar där flykt stått i fokus, till exempel dagens livsfarliga flyktrutter över Medelhavet. Den fara och skräck som var förbunden med flykten skapar en genomgående grundton i boken, vars kapiteltema i övrigt är mycket varierade.

Arnshav beskriver båtarnas olika kontexter och de betydelser som de får i olika sammanhang på ett hermeneutiskt vis i sin text. De olika kapitlens rubriker och underrubriker skulle nästan lika gärna kunna vara titlar på lyriksamlingar: *Den musealiserade flykten*, *Varaktigt övergiven*, *Flyktbåten i familjealbumet*, *Tackord och kulhål*, *Dofter och brottsjöar*, *Filmstjärnan i uthuset*, *Två döende livbåtar*. Språket fungerar som ett sammanhållande kitt i en studie som på ett positivt vis präglas av det hermeneutiskt kalejdoskopiska.

Forskningen om dessa ämnen har i Sverige hittills varit begränsad, men vissa arbeten under det senaste decenniet har lyft dessa frågor på ett mycket tankeväckande vis, exempelvis Mats Burströms studie *Minnesgömmor – berättelser om föremål gömda i jorden i Estland under andra världskriget* och Maryam Adams avhandling *Minnesspår – hågkomstens rum och rörelse i skuggan av flykt*. Arnshavs arbete bidrar på ett mycket väsentligt vis till detta forskningsområde. Det är också en bok som

genom sitt berättarsätt och sitt språk verkligen har förutsättningarna för att få en bred läsekrets. *De små båtarna och den stora flykten* är ett arbete som på många vis föredömligt visar hur forskning inom humaniora kan presenteras.

Björn Magnusson Staaf, Lund

Ida Hughes Tidlund: *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea*. Stockholms universitet, 2021. 193 s., ill. ISBN 978-91-7911-586-9.

Pandemin påminner om en vågrörelse som aldrig tycks upphöra. I takt med att vågorna når fram påverkas människors vardag till följd av restriktioner som tar form, tar plats och upphävs. Som en konsekvens förändras även trafik och rörelser över nationsgränser. Nationsgränserna förefaller porösa samtidigt som de är föremål för stabiliseringsarbete; de etableras och monteras ned, synliggörs och osynliggörs. Detta pandemiska gränsarbete visar att nationsgränser ännu är betydelsebärande trots EU:s expansion under 1900-talets slutskede och besvärjelsen Det gränslösa EUropa. Men framför allt påminner det pandemiska gränsarbetet oss om behovet av mer kunskap om hur gränser förändras över tid samt gränsernas effekter på människors vardagsliv. I ljuset av detta är det glädjande och tillfredsställande att ta del av Ida Hughes Tidlunds doktorsavhandling i etnologi, *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea*. Avhandlingen tangerar förvisso endast det pandemiska gränsarbetet, men visar att etnologi fortsätter att lämna värdefulla bidrag till det internationella forskningsfältet om gränser.

Som framgår av avhandlingens titel utforskar Hughes Tidlund gränsarbete med fokus på det självständiga Åland. Studien omfattar juridiskt, territoriellt och kulturellt gränsarbete och hur detta genomsyras av Ålands särskil-

da position (som en autonom del av Finland, som ett marint landskap och som ett område mellan Sverige och Finland). Det går inte att förstå det nutida åländska gränsarbetet utan ett historiskt perspektiv (vilket givetvis även gäller andra gränsområden). Avhandlingen rymmer därför en tidlig aspekt som bidrar till ökad förståelse av nutida gränsarbete samtidigt som gränsers processuella karaktär belyses. *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea* utgör en väl sammanhållen helhet med fem empiriska kapitel som systematiskt undersöker hur gränser görs samt gränsers effekter på människors vardagsliv.

I kapitlet *Negotiating laws of autonomy* diskuterar författaren det juridiska ramverket som definierar relationen mellan den finska staten och Åland samt hur detta ramverk modifierats över tid. Utöver detta belyses praktiska, vardagliga konsekvenser som det juridiska gränsarbetet ger upphov till. Kapitlet är innehållsrikt och visar bland annat hur rättslig eller juridisk vaghet skapar handlingsutrymmen och ger upphov till kompetenser rörande hur att navigera i gränslandskapet. Därvidlag rymmer det åländska exemplet en del likheter med de regionauter som rör sig i den transnationella öresundsregionen. Det följande kapitlet, *Settling the maritime borderlines*, undersöker gränsers krav på klarhet; en tydlig markering av skillnad. Diskussionen tar sin utgångspunkt i gränsarbetet kring Skiftet (sundet som markerar gränsen till Finland) respektive Märket (det skär som markerar gränsen till Sverige). Kapitlet erbjuder spännande och stundtals underhållande läsning om hur gränsers krav på tydlighet kan resultera i absurda mikropraktiker (i synnerhet gällande Märket), vilket gör det möjligt för Hughes Tidlund att blottlägga gränsarbetets kulturella dimensioner. I *Navigating waters and borders* appliceras ett till viss del annorlunda perspektiv. Om avhandlingen tidigare betonat gränsers instabila karaktär lyfts här gränsers relativa fasthet fram i en diskussion som, pre-

cis som indikeras i kapitelrubriken, belyser hur gränsen gör sig påmind under rörelser i ett maritimt landskap. Författaren lyfter fram kompetenser som krävs för att kunna navigera i gränslandskap, det vill säga förmågan att röra sig i relation till gränser som är osynliga samtidigt som de är högst närvarande. Detta kapitel följs av *In the hands of the Islanders* som visar hur gränser markerar vad som kan benämnas som identitetspolitisk eller identitetsskapande skillnad. Frågan har tangerats i tidigare kapitel, men fördjupas här. Därmed sprider kapitlet ytterligare ljus över hur narrativet om det säregna Åland etablerats genom formella och informella läroprocesser, myter och traditioner. *Our land, our way*, det sista empiriska kapitlet, belyser hur gränsen mellan Åland och Finland har en påtaglig närvaro i vardagen och hur människor förhåller sig till minoritetsfrågan, det vill säga skyddet av den svenskspråkiga minoriteten. Det är ett intressant kapitel som, i likhet med övriga kapitel, belyser hur gränsen gör sig närvarande i till synes obetydliga detaljer och vardagliga möten eller situationer.

Avhandlingen drivs framåt med basen i ett välformulerat syfte samt rikliga mått av teoretisk nyfikenhet. Nyckelbegrepp såsom *borderwork*, *practico-inert*, *border pop-ups* och *hodologisk navigering* utgör ett produktivt teoretiskt ramverk. Avhandlingen vilar dessutom på ett flertal metoder och materialkategorier som på ett förtjänstfullt, smidigt och kreativt vis förenas med de teoretiska begreppen. Det är sålunda en avhandling som präglas av dynamisk pluralism: En innehållsrik teoretisk verktygslåda; ett flertal metoder (som inbegriper fenomenologi och autoetnografiska inslag men även traditionella etnografiska arbetssätt såsom observationer, intervjuer eller samtal och närläsning) samt; ett rikhaltigt och omväxlande material som utöver muntliga utsagor bland annat rymmer arkiv- och tidningsmaterial. Med utgångspunkt i denna pluralism producerar Ida Hughes Tidlund ny kunskap om gränsarbete på och runt Åland,

men bidrar även, som tidigare indikerats, till kunskap om gränsarbete i Norden och Europa. Det är en avhandling som förtjänar att läsas av såväl de som huvudsakligen är nyfikna på det självständiga Åland, som de som är intresserade av gränsers kulturella anatomi.

Samtidigt som detta är en i sig viktig avhandling, så uppmanar den till framtida forskning och ytterligare kunskapsproduktion. Hughes Tidlunds analys av gränsarbete görs huvudsakligen med utgångspunkt i röster från Åland. Här hade en högre grad av problematisering av åländska narrativ varit önskvärd, men det är å andra sidan något som framtida forskning kan ta fasta på. Det hade sannolikt även skänkt studien ytterligare djup om författaren bedrivit fältarbete i det förflutna genom att besöka traditionsarkiven i det svenska Finland, Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi respektive Svenska litteratursällskapets arkiv i Helsingfors. Vid båda arkiven finns kulturhistoriskt intressant material som belyser vardag och traditioner på Åland samt hur dessa ingår i ett vidare kulturellt sammanhang som i en del fall överskrider gränser och i andra befäster dem. Genom att medvetet eller omedvetet välja bort det finska och/eller det finlandssvenska perspektivet uppstår en lakun i avhandlingen som förhoppningsvis kommer att intressera framtida forskning.

Det hade även berikat studien om författaren systematiskt orienterat sig i finska etnologiska studier av Åland och gränser, åtminstone de som producerats på svenska. Förvisso nämns några studier, men detta tycks inte vara resultat av en grundlig orien-

tering av forskningsläget. Det är därvidlag illustrativt att Bo Lönnqvist, som har publicerat flera viktiga studier om det svenskspråkiga Finland och räknas till en de mer kända finska etnologerna, reduceras till att vara ”en lokal etnolog”. Frånvaron av redogörelse för tidigare etnologiska studier är olycklig med tanke på att Åland intresserat den svenska etnologin i Finland sedan tidigt 1900-tal. När den nordiska etnologin tog form i Åbo (ämnet etableras 1921) stod språkgränsen respektive kulturgränsen mellan svenskt och finskt i särskilt fokus. Som ett led i detta blev den svenska kulturen i det svenska Finland, inklusive Åland, noga dokumenterad och problematiserad. Om Hughes Tidlund valt att positionera sin studie tydligare i relation till tidigare etnologisk forskning om Åland och det svenska Finland hade kunskapsbidraget fått ytterligare djup.

Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea är en avhandling som bidrar med kunskap om gränser och gränsarbete på och runt Åland. Därigenom tillförs även kunskap som är behövd i en tid där pandemin bidrar till att omskapa gränslandskapen och där utopin det gränslösa EUropa knakar i fogarna. Förvisso utför författaren själv ett stycke nationellt gränsarbete genom att inte inkludera den finlandssvenska forskningstraditionen om Åland och om gränser i sin studie, men detta påverkar inte helheten. Detta är en betydelsefull studie som berikar den etnologiska forskningstraditionen rörande gränser samtidigt som kunskapen om det säregna Åland ökar.

Fredrik Nilsson, Åbo Akademi

RECENSIONER

Simon Ekström: *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2021. Forum Navale skriftserie nr 71. 271 sid., ill. ISBN 978-91-7061-348-7.

En studie om hur döden hanteras i museers insamling, utställning och förmedling öppnar för vida frågeställningar. För arkeologin har mänskliga kvarlevor alltid varit centrala och självklart har döden mängder av kopplingar även till social- och kulturhistorisk forskning. När de döda tar plats också i museernas utställningar är de i dag regelmässigt hanterade med särskild respekt och varsamhet – och med vaksamhet så att ingen ska kunna beslås med sensationslystnad eller exploatering. I boken *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet* undersöker Simon Ekström hur de här konventionerna utvecklats, varieras och kan analyseras genom ett antal utställningsproduktioner. Avgränsningen här är den död som kopplats till havet, vilket ter sig rimligt då projektet tillkommit inom ramen för Centrum för maritima studier (CEMAS), ett tvärvetenskapligt samarbete mellan Stockholms universitet och Statens maritima och transporthistoriska museer (SMTM).

Genomgången av sjöolyckor inleds med ångaren *Per Brahes* förlisning i Vättern en novemberkväll 1918, då 24 människor miste livet. Bland de förolyckade fanns konstnärsparet John Bauer och Ester Ellqvist Bauer med deras treårige son. I den samtida tidningsrapporteringen blev tragedin, orsakerna till för-

lisningen samt den äventyrliga bärgningen huvudteman. Men successivt har fartygets öde sjunkit undan och det är snarare konstnärens tidiga bortgång som lyfts fram i biografier och andra sammanhang: ”När John Bauer en stormvild höstnatt mitt i tillvarons och skapandets glädje av de rytande havsvidundren i sin ungdoms sagosjö drogs ner i djupet, gjorde den svenska konsten en oersättlig förlust. /.../ Bestörtningen av hans tragiska öde var därför stor och allmän; hela vårt land fick sorg” (*John Bauers bästa*, Stockholm 1937). Förlisningen, konstnärens död och konstnärskapet har sammansmält till en kollektiv minnesbild. Om betydelsen av Bauers konstnärskap kommit att lyftas fram på grund av hans dramatiska bortgång, eller om det är så att *Per Brahes* förlisning ihågkoms då den var skälet till Bauers död är svårutrett. Men kanske ger författaren svaret genom jämförelsen med Sveriges ruskigaste tågolycka samma år, med minst 42 dödsoffer. Äger vi en gemensam berättelse om godståget som välte vid Getå?

Föremål och dokument som ger kondenserade påminnelser om *S/S Per Brahes* öde återfinns idag fördelade och utställda på flera museer. Detta gäller inte bokens nästa exempel, som enligt sin tidigare chef är ett ”ettföremålsmuseum” som från 1962 till 2019 haft sammanlagt drygt 40 miljoner besökare. Skeppet *Vasa* representerar, bland mycket annat, en berättelse om katastrof och död. Författaren dyker längst ner i museet och finner utställningen ”Ansikte mot ansikte” med benrester från tio av de som drunknade vid förlisningen. Visserligen ligger de döda i

en stillsam och sarkofagliknande miljö, men frågorna reser sig ändå: hur kunde utställandet av så förhållandevis sentida kvarlevor jämkas samman med konventionerna? Ur benbitarna och med hjälp av osteologisk och arkeologisk expertis har visserligen kunskap framvaskats om allt från 1600-talets kosthåll till de ombordvarandes hälsotillstånd. Men räcker egentligen trehundra år för att anonymisera benen, och vad om sedvanliga tumregler som att inte ställa ut kristnas ben till beskådande? Dessutom, rådde inte någon form av griftefrid för det gamla vrakets döda?

Det blir tydligt att Vasamuseet gärna dagtvingade med museala tabun eftersom man verkligen önskade ställa ut skelettdelarna. Här gällde det, enligt utställningens producent, att ”tolka dem djärvt, men visa dem varsamt”. Att forskarna inte kunde namnge eller skriva fram de avlidnas individuella biografier vändes till en potential; då de döda alltså saknade nu levande sörjande fanns inget integritetsskydd att upprätthålla och benmaterialet kunde förklaras vara huvudsakligen av vetenskapligt (och/eller utställningstekniskt) intresse.

I april 1943 försvann ubåten HMS *Ulven* med man och allt under en övning. Sedan ubåten bärgats och förts till varv fann man att den minsprängts. Vraket skars upp och föremål som framstod som möjligt utställningsmaterial fördes till dåvarande Varvsmuseet i Karlskrona. En tretungad svensk flagga, en telefonboj och Ulvens heraldiska emblem (en metallblank varg stående på bakbenen) blev så utställda under rubriken *Ulvenolyckan*. Sjuttio år senare kontaktades Sjöhistoriska museet av sonen till en av de omkomna, ubåtsmaskinisten Gustav Roslund. Klocka, plånbok, körkort och ett hängsmycke – alla föremål som funnits med ombord och som ägts av den förolyckade – tillfördes museet som gåva. Föremålen utlånades vidare till Marinmuseet (som idag också ryms inom myndigheten SMTM). Här gavs nu tillfälle att, med hjälp av de nyinkomna föremålen, koppla musei-

besökaren till en specifik individ ombord. Eftersom *Ulvenolyckan* är utställd både vid Sjöhistoriska museet och Marinmuseet diskuterar författaren hur föremålen i sina respektive montrar är verksamma i två känslomässiga register: en mer högstämnd variant (Sjöhistoriskas basutställning ”Klart skepp!”) och en där de personliga föremålen nu kan tjäna som mentala ledstänger med kapacitet att synliggöra andra aspekter av olyckan (Marinmuseet Ubåtshallen ”*Ulvenolyckan*”). Museernas representationer kan ses vara i konceptuell förflyttning, från ett läge där centrala begrepp kopplats till nation, försvar och offer, till mer syresatta uttolkningar som snarare betonar individ, familj och förlust.

Den mest ikoniska av alla fartygskatastrofer utgör stommen i den kommersiella vandringsutställningen ”*Titanic – The Exhibition*”, i storfilmen *Titanic* och i en mängd andra representationer i forskning och populärkultur. Oceanångarens mångbesjungna öde är så välbekant – och berättelsen har gjorts så attraktiv – att varje möte med det påstått autentiska framkallar rysningar. I ”*Titanic – The Exhibition*” förevisas en bit stenkol, fragment av en mönstrad linoleummatta samt ett stycke trä som sägs komma från en trappa i förstaklassavdelningen. Alla har de karismatiska pretentioner. Och även memorabilia som är rätt löst kopplad till katastrofen – en tallrik som möjligen använts vid dukning, en likadan filt som de som fanns ombord, ett par skor från samma tid – duger för att framkalla såväl olust som spänning. De durkdrivna utställningsproducenterna tycks veta exakt vilka knappar som ska tryckas på för att besökaren ska få känslomässig kontakt med *Titanics* omkring 1 500 olycksdrabbade. De döda finns inte med, men väl föremål som tillför de personliga dimensionerna. Samtidigt finns i utställningsberättelsen ett romantiskt stråk, där den ödesdigra färden får rymma såväl storslaget hjältemod som högmod och hybris. Liksom den grekiske Ikaros störtade i havet då han flög för nära solen så går det osänkbara jätte-

fartyget *Titanic* till botten efter kollisionen med isberget.

Som ansvarigt för landets maritima kulturarv blev det tydligt att Estoniakatastrofen (1994) på något sätt måste uppmärksammas av Sjöhistoriska museet. 989 personer fanns ombord, av dessa omkom 852 i den största fartygskatastrofen i nordiska farvatten genom tiderna. Inför tioårsdagen av förlisningen producerades därför en större tillfällig utställning och författaren har sökt spåren av projektet i arkivets kartonger och fotografier. Att hantera döden i utställningsform reser som sagt många frågor, än fler vid en olycka av den här magnituden. Räckte ett decennium för att skapa respektavstånd till händelsen? Hade museet kompetens att ta hand om de existentiella frågor som oundvikligen skulle väckas bland besökarna? Och hur skulle personalen hantera tänkbara reaktioner och invändningar, kunde museet anklagas för att dra egen vinning av olyckan?

Estoniautställningens iscensättning innehöll objekt som känns igen från andra skildrade förlisningar (skeppsklocka, livbåtar, flytvästar, frälsarkransar), men de personliga föremål som visades kom utslutande från överlevande (träningsoverallen som blev ett torrt ombyte, den trasiga väckarklockan av plast). De avlidnas namn fanns inte med här, uppmärksamheten riktades mot de som överlevde katastrofen, inte mot de döda. För att möjliggöra utställningen som en plats för läkning och försoning navigerade museet med stor varsamhet runt sådant som olyckans orsaker, skuldfrågor och efterspel. Ett sätt att lotsa tematiken vidare var också att peka på vilka erfarenheter som gjorts och hur sjöräddning och sjösäkerhet måste utvecklas. Här spelar även i dag Sjöhistoriska museets allra största föremål en fortsatt roll; det tillvaratagna bogvisiret studerades så sent som i november 2021 av en haverikommission i den återupptagna undersökningen av katastrofen och dess orsaker.

En randanmärkning: Författaren hävdar att Estoniautställningen har en särställning vad

gäller samtida och nyligen inträffade tragedier; den östasiatiska tsunami som julen 2004 dränkte 200 000–300 000 människor varav 543 semestrande svenskar skulle inte ha hanterats i någon motsvarande kraftfull museal satsning (s. 155). Ändå gjordes det en hel del. Initierat av Etnografiska museet och Riksutställningar pågick under 2005–2008 ett brett samarbete mellan svenska museer, Diakonia och Rädda Barnen. Projektet ”Efter tsunamin” inleddes vid Östasiatiska museet och bestod bland annat av studiematerial för skolans bruk samt ett turnerande montersystem som undan för undan fylldes av föremål från besökare (sådan de plockat upp efter katastrofen och haft med sig tillbaka till Sverige: flipflop-sandaler, badbyxor, leksaker etc.) under nedslagen bland ett tiotal museer från Luleå till Lund. De på så sätt insamlade, enkla men minnesdiga sakerna, återkom därefter till Stockholm och accederades som en samling vid Etnografiska museet tillsammans med styrdokument, en drygt 50-sidig pedagogisk handledning, ”minnesträd” med avskedshälsningar, fotografier, en interaktiv presentation och så vidare.

Bokens sista större undersökning av hur den maritima döden presenteras på museum berättar om signalspaningsplanet som försvann från internationellt luftrum sommaren 1952. Det lokaliserades femtio år senare i havet öster om Gotska Sandön, bärgades och finns idag permanent utställt på Flygvapenmuseum i Linköping. Den sargade DC-3:an ligger i en blåtonad glasbur som ger besökaren känslan av att befinna sig på havets botten och flygplanskroppen framställs som både skattkista och gravplats. Skattkista eftersom den klarlägger en hel del om militärt hemlighetsmakeri och stormaktspolitik, gravplats eftersom åtta personer följde planet ner i djupet, varav fyra kroppar påträffades inne i vraket. Utställningen innehåller inga mänskliga kvarlevor men pekar på skador som visar att människor faktiskt suttit i flygplansstolarna. De förolyckade är inte anonymiserade utan presenteras på fotografier och

en del av de personliga föremål som visas i montrarna har små handskrivna lappar med ägarens namn. Presentationen av DC3:an på Flygvapenmuseum ansluter väl till några sentenser av Barbara Kirshenblatt-Gimblett som apostroferas i *Sjödränkt*: "Exhibitions are fundamentally theatrical, for they are how museums perform the knowledge they create. Objects are the actors and knowledge animates them."

I bokens inledande kapitel berättas att studien ska mynna ut i en viktig poäng: "...museer kan inrymma samlingar och material som på varierande grunder riskerar att ådra sig kritik, vilket leder till olika sorts avledande eller neutraliserande åtgärder. Numera är det också vanligt med utställningar som ska beröra sinnen, förmedla relevant kunskap och premiera vissa utvalda, och av samhället omhuldade, värden" (s. 24). Detta ska förklara att så många av dagens museiutställningar ger utrymme dels åt faktamässigt *vetande*, dels en alternativ kunskapsproduktion som ger *insikter*. Med en sådan tidigt annonserad slutsats borde väl kunskapsmålet kunna nås snabbt då ju utställningsmediet i decennier spelat på dessa två strängar. Detta är ofta själva poängen med utställningen som berättarform – att kunna förmedla såväl fakta som känsla. Nära 200 sidor senare visar författaren att han naturligtvis är väl bekant med den saken då han citerar Gundula Adolfssons drygt trettio år gamla avhandling: "[u]tställningen är ingen simpel presentation eller illustration av varken artefakter eller samlingsobjekt, utan den medvetna iscensättningen av objekt i syfte att förmedla kunskap och upplevelse" (s. 207).

Att museers utställningar kan ha stor pedagogisk potential är känt och beskrivet. Det budskap som adderas, poängteras och illustreras genom den välskrivna och tankeväckande studien *Sjödränkt* är att närvaron av döden – i form av mänskliga kvarlevor, de dödas ben och föremål – berör på ett alldeles särskilt sätt. Allt det som här betitlats *spektakulär ma-*

terialitet är komplext och laddat, men erbjuder också möjligheter till identifikation och inlevelse med existentiell kraft.

Tvärs genom monterglaset kommunicerar de döda med besökaren via sitt uppfordrande memento mori: "Det du är har jag varit. Det jag är kommer du att bli" – vilket också är bokens avslutande hälsning.

Anders Björklund, Saltsjö-Duvnäs

Eva Silvén: *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Nordic Academic Press, Lund 2021. 320 s., ill. Engl. summary. ISBN 978-91-88909-90-9.

Etnolog och tidigare mångårig intendent vid Nordiska museet Eva Silvén har skrivit en omfattande forskarbiografi om etnografen, folklivsforskaren och museimannen Ernst Manker (1893–1972). Han började som etnograf först i Göteborg och sedan i Stockholm. Manker var från början inställd på att utföra undersökningar i Afrika. Det blev dock inte så, fokus kom i stället att utgöras av omfattande fältstudier och materialinsamling bland svensk samebefolkning.

Boken bär huvudtiteln *Friktion* för att peka på att relationerna mellan samiskt och svenskt inte har varit oproblematiske, "som konkurrensen om rollen som rättmätig företrädare, uttolkare och förvaltare av 'det samiska'" (s. 269). Målsättningen med Silvéns undersökning har varit att låta Manker fungera "som en lins, genom vilken jag har betraktat den bredare frågan om hur uppfattningar om samisk historia, kulturarv och identitet formats och förmedlats under en stor del av det svenska 1900-talet" (s. 269). Bidrog Mankers arbete till att legitimera samernas strävan efter moderna levnadssätt eller kom han i stället att genom sina historiska presentationer låsa fast bilden av samernas homogena förflutna? För författaren har det gällt att sätta in Mankers

gestaltning av samisk kultur vid Nordiska museet i sin samtida vetenskapliga och politiska kontext.

Teoretiskt sett har Silvén inspirerats av aktör-nätverksteorin (ANT). Blicken riktas mot relationen mellan människor och ting. Det finns både mänskliga och icke-mänskliga aktörer. Till de senare hör arkivalier, fotografier och insamlade museiföremål. Diskussioner om skapande av och bruk av kulturarv är framträdande i boken. Silvén är noga med att definiera de vetenskapliga begrepp som hon använder. Tradition och traditionell betecknar förindustriella och självförsörjande livsformer och tankevärldar bland samerna, medan det moderna eller moderniteten avser 1900-talets samhälle med massproduktion och masskonsumtion och så vidare.

Ett primärt mål för Manker var att dokumentera ursprunglig samisk vardagskultur innan moderniteten gjorde insteg också bland samerna, som i fråga om klädedräkt, renskötsel och byggnader. Räddningstanken var framträdande på det sätt som var vanligt bland folklivsforskare under 1920- och 30-talen. Samtidigt intresserade sig Manker också för samtiden bland samerna. Han dokumenterade hur det gamla livet blandades med det nya bland annat när båtarna hade fått utombordsmotorer, byggda hus ersatte kåtor och så vidare. Dokumentationerna avsåg lika mycket kvinnornas som männens liv. Manker gjorde ingen skillnad på kön.

Mankers första fältresa ägde rum 1926 och resulterade i boken *En stallo i Jokkmokk* (1928). Det finns också en utförlig dagbok från denna resa. Nästa resa 1929 gick till Vittangi skogssameby i norra Lappland. Dit återvände Manker 1932 och 1933. Det ledde till boken *Rajden går* (1934), som handlar om folket och livet i Vittangi. Det finns också en omfattande brevväxling bevarad mellan Manker och samer i Vittangi under åren 1930–1942. Han betraktade samerna å ena sidan som vänner och å andra sidan som studieobjekt vid fältstudierna, samtidigt som de behandlades med

respekt. Hans sista bok, som gavs ut postumt 1978, bar titeln *Medmänniskor i norr*.

1938 utkom första delen av Mankers vetenskapliga verk om den samiska trolltrumman. Detta redskap användes för att förutsäga framtiden och för att hjälpa till med att fatta viktiga beslut. Boken om trolltrumman blev första numret i bokserien *Acta Lapponica*. Till den äldre samiska religionen hörde även beläten av trä eller sten, så kallade seitar. De kunde antingen vara flyttbara naturföremål eller platser som betraktades som heliga. Seitarna tillbads för välgång och lycka och fick offergåvor.

Manker var intresserad av föremålens funktion. De samiska föremålen, som samlades in till Nordiska museet, skulle enbart avse specifikt samiska ting och inte massproducerade vardagsföremål som förekom även bland svenskar. Detta förstärkte bilden av skillnaden mellan svenskar och samer eller mellan Vi och De Andra. På Mankers fotografier däremot blandades äldre samisk kultur med den nya tidens föremål, ett blommigt bomullsförkläde kunde till exempel fästas utanpå den traditionella dräkten kolten. Ett uttryck för Mankers ambivalenta hållning som visat sig i flera sammanhang, är att han både kunde beklaga och bejaka moderniseringen bland samerna.

1939 blev Manker intendent på Nordiska museet med ansvar för forskning, samlingar och utställningar gällande samer och samiskt liv. Det insamlade materialet under tiden 1930–1970 bestod av intervjuer, frågelistsvar, föremål och ett betydande antal fotografier i svartvitt som överfördes till Nordiska museet. Från 1940 kom det att utgöra Lapska arkivet. Vid sina fältarbeten hade Manker stor hjälp av sin, sedan 1933, hustru Lill.

1947 öppnades den permanenta utställningen "Lapparna" som blev kvar i trettio år. Dräktdockor i naturlig storlek samsades med uppstoppade djur. Den samiska historien stod i fokus på bekostnad av den samtida samiska livssituationen. Här förelåg enligt Silvén en

friktion, som ledde till en oklar situation i förhållande till samtidens samer.

Efter hand kom samerna alltmer att aktivera sig själva och ville inte bara fungera som passiva objekt och medhjälpare åt Manker och Nordiska museet. Samernas folkhögskola tillkom 1942, Same Ätnam, en organisation för kultur och slöjd, 1950, samt Svenska samernas riksförbund (SSR) 1950. Manker knöt kontakter och skapade relationer till dessa nya aktörer. Hans ställningstagande för samerna som urfolk och deras rätt till marken gick i linje med den samtida politiska samerörelsen.

Från 1948 och cirka tio år framåt ägnade sig Manker åt fältundersökningar, tillsammans med arkeologer, med inriktning på fysiska kulturmiljöer och fasta fornlämningar i samiska områden. Det gällde offerplatser, fångstgropar för jakt på vildren, mänskliga boplatser och utgrävning av gravar med skelettdelar. Flera böcker blev resultatet av dessa så kallade "Lappmarksundersökningar". Manker disputerade aldrig men blev filosofie hedersdoktor vid Stockholms högskola 1953. Han pensionerades från Nordiska museet 1961.

I ett särskilt kapitel med rubriken Skuggspel (s. 212–244) tar Silvén upp frågan om hur rasbiologin påverkade forskningen om minoriteter under 1920- och 30-talen. 1922 inrättades Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Manker var ambivalent i denna fråga, men hade kontakter med klart uttalade företrädare för rasbiologin. I vissa publikationer använde han rasbiologins terminologi för att beskriva samernas utseende och kroppsbyggnad, men han verkar ha varit ovillig att föra en politisk diskussion. Han gjorde heller inte några rasbiologiska undersökningar eller drev någon vetenskaplig rasbiologisk argumentation. Han nedvärderade aldrig samerna i förhållande till den svenska majoritetsbefolkningen.

Denna bok är rikt påkostad med ett analytiskt intressant, väl kommenterat och spatiöst utformat bildmaterial. Däremot förstår jag inte varför textstilen är så liten, vilket inte är

läsvänligt även om innehållet i Silvéns texter är välskrivet.

Som slutomdöme vill jag säga att denna bok är djuplodande med omfattande empiri och inträngande analyser av Mankers verksamhet och synsätt. Han var enligt författaren en både ambivalent och komplex person. Boken utgör ett välkommet bidrag till svensk museologihistoria och skulle rimligen kunna bli en lärobok inom universitetsämnet museologi.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Henrik Brissman: *Framtidens historia*. Natur&Kultur, Stockholm 2021. 259 s. ISBN 978-91-27-16620-2.

Att skriva en framtidens historia, vad handlar det egentligen om? Henrik Brissman redogör i sin bok med just den titeln för något han betecknar som mötet med morgondagen som upptagit människors medvetanden från allra äldsta tid fram till det nu vi idag befinner oss i. Tänker man på framtiden tänker man gärna på prylar och uppfinningar, skriver han. Men de är bara en förlängning av en ideologi eller ett tankeklimate, ytterst handlar det om människans föreställningar, visioner, önskningar, rädslor.

Det Brissman företar sig i sin bok är helt enkelt en tidsresa från några av de äldsta föreställningarna om framtiden som finns bevarade till de allra modernaste. Bokens upplägg påminner, kan man snabbt konstatera, ganska starkt om en serie föreläsningar om olika tidsåldrar, olika perioder av mänsklig historia, som ges ett namn och en tidsmässig precisering, utgående ifrån en kronologisk tankeform. Föreläsningar som kan betecknas som deskriptiva snarare än analytiska, inriktade på att ge ett slags grundläggande orientering i detta ämne, med de olika framtidshorisonter som dykt upp och hela tiden dyker upp i mänsklighetens historia.

Det innebär att man får en tidslinje i beskrivningen som kan framstå som teleologisk, ett slags förklaring till hur mänsklighetens tänkande kring framtiden utspelats och utvecklats från en primitivare fas till en alltmer sofistikerad. Det första egentliga kapitlet i boken bär rubriken Den religiösa och filosofiska framtiden och avhandlar en tidsperiod från nära nog ”den mänskliga tidsperiodens begynnelse”, där astrologin, konsten att tyda tecken och rörelser på himlavalvet var betydelsefull för det mänskliga tänkandet och handlandet, vidare några av de tidigare skapelsemyterna och filosofierna, fram till profeter och orakel i förhållandevis tidiga mänskliga samhällen som det forna Israel och Grekland. Därefter är en viktig station på vägen Platons Idealstat och berättelsen går sedan vidare fram till Romarriket och det som tidigare kallades medeltiden, med digerdöden på trettonhundratalet som en viktig tidsmarkör.

Mänsklighetens framtidshistoria tänks då ha utvecklats i faser som delvis överlappar men också bildar en tydlig kronologi, en fortlöpande berättelse från gårdag till morgondag, från historia till det kommande. Och det kommande, det som vi uppfattar som framtid, det kan vara av mycket olika slag. Brissmans framställning bygger framför allt på en i och för sig ganska traditionell periodisering där själva nyckeln till framtidens historieskrivning ligger just i glipan där den religiösa och filosofiska (spekulativa, metafysiska) framtiden bryts mot det som komma ska, den vetenskapliga framtiden, som också är den organiserade framtiden, med anspråk på att vara den löftesrika framtiden, alternativt den skrämmande framtiden, den kalkylerbara framtiden och den ekologiska framtiden. Kapitelrubrikerna är nog så talande: Den vetenskapliga framtiden 1600–1850, Den organiserade framtiden 1800–1920, Den löftesrika framtiden 1850–1950, Den skrämmande framtiden 1900–, Den kalkylerbara framtiden 1945– och Den ekologiska framtiden 1965–.

Allt detta är som man kan inse periodin-

delningar som är tämligen fasta och etablerade som förklaringar till hur mänsklighetens historia och självmedvetande utvecklats under årtusenden och århundraden. Det är en lovsång till ökad kunskap, vetenskaplighet och komplexitet och innebär samtidigt en obönhörlig logisk färdriktning mot allt mer av skrift, av kunskapsmassa som i sig i slutfasen tycks leda till ett slags memento vad gäller det mänskliga kunskapssökandet och -samlandet, inklusive de organisationsformer mänsklighetens utveckling lett fram till under de senaste sju seklen, alltså en tro på ständigt ökad kunskap, en utvidgad social organisering och en ökad insikt om att allt hänger samman, att människans öde är sammankopplat med jordens.

Parallellt med den ökande kunskapsmassan och komplexiteten i de mänskliga samhällena som Brissman här beskriver blir just frågan om framtiden en springande punkt och leder honom till slutsatsen att man alltmer måste börja tänka sig att det inte finns bara en framtid utan flera möjliga framtider eller framtids-scenarier som sinsemellan konkurrerar om utrymme och fokus. Mementot innebär att dagens vetenskapligt-teknologiskt-ekonomisktpolitiska stadium innehåller avsevärda risker, komplexiteter, möjligen olösliga paradoxer.

När han sätter punkt för sin bok, eller i den stund han tänkt sig att göra det, uppkommer, talande nog, en situation som vi just nu när detta skrivs befinner oss i, en förverkligad framtid som för de flesta kom som en överraskning, pandemin. Den innebär att han blir tvungen att skriva en epilög till den epilög han redan hade skrivit, den som handlar om att pessimism och optimism beträffande framtiden hela tiden växlar i mänsklighetens medvetandezoner och gärna också bör göra det för att därigenom nå fram till någon typ av balans i framtidsskådandet.

De olika sätten att se på framtiden blir för Brissman ett slags nyckel som går att använda för att öppna det som egentligen kommer att framstå som kärnan, det allra viktigaste

projektet i hans bok, mer än framtiden i sig eller en analytiskt inriktad diskussion om framtidsbegreppet. Det är frågan om vilka tankestrukturer som är gällande i vilka olika skeden av mänsklighetens historia. Den arkimediska hävstången i framställningen blir som sagt själva omsvängningen från den religiöst och filosofiskt tecknade framtiden (man kunde också säga den mytiskt eller metafysiskt präglade framtiden) till en kunskapsmässig, rationell eller rentav rationalistisk föreställning om framtiden. Men olika brytpunkter och sidospår inträffar som han noterar med ett betydande intresse. De uppstår i svallvågorna av den extrema rationalism som upplysningstidens tänkande riskerar att mynna ut i (tänk franska revolutionen och dess nollpunkter vad gäller det historiska), former av reaktion där ett mer irrationellt tänkande i form av exempelvis romantiken, inklusive den litterära gotiska romantraditionen, bildar en kraftig motström till det som boken beskriver som ett slags framvällande intellektuell, kunskapsmässig tankemassa. Denna framvällande massa av kunskap, vetande och teknologi är framför allt en västerländsk historia men den bär i sig fröet till den alltmer globaliserade form av tillvaro vi befinner oss i idag, där just kombinationen av vetenskap, teknologi och kapitalism lett till strukturer som framstår som närapå oövervinnerliga eller orubbliga. Detta då i motsats till andra framtidsrelaterade frågor som kan gälla allt från demokrati och identitet till fantasi och science fiction som kommer att framstå som ett slags motbilder till den rationella tankeformens (skenbara) överlägsenhet.

Henrik Brissman visar i sin bok, och det är kanske en av dess största förtjänster, hur omfattande det anglo-amerikanska tänkandet kring framtidsfrågor har varit, möjligen med en topp någon gång i mitten av det förra seklet, ett tänkande som varit utpräglat pragmatiskt inriktat, ofta rentav teknokratiskt, ett slags social ingenjörskonst som varit tänkt att leda till större ekonomisk, politisk och soci-

al välmåga i samhället, till nytta och nöje för människorna, till en minskning av olika problem vad gäller människors hälsa, till välmående, rentav lycka, det sistnämnda dock något som kommer att, i en paradoxal vändning, bli alltmer ifrågasatt ju längre utvecklingen mot ett högteknologiskt kunskapssamhälle pågått. Därmed inte sagt att inte den alternativa historieskrivning som Alasdair MacIntyre leker med i sin bok *After Virtue* inte skulle utgöra ett reellt hot i dag, nämligen tanken att vi plötsligt skulle förlora all den kunskap, all den vetenskap som vi som mänsklighet samlat på oss under historiens gång. En sådan minnesförlust vore självfallet ödesdiger, tragisk. Hur långt ett anti-kunskapsprojekt, om man kan kalla det så, som delar av den populistiska och auktoritära vägen i dagens samhällen kan nå fram till kan man bara spekulera om. Men att det finns sådana uppenbara risker idag är exempelvis den förra amerikanska presidenten Donald Trump och hans politiska agenda onekligen ett varnande exempel på.

När vi, som också Brissman är inne på, nu befinner oss i en situation där så mycket tycks stå på spel, kanske rentav den mänskliga civilisationens och jordens överlevnad, då är det, tycks han mena, genom en noggrann utvärdering av kunskap och fantasi samt genom en balansgång mellan framtidsoptimism och framtidspessimism som vi i den annalkande miljökatastrofens tidsålder har en chans att överleva, klara oss i ett längre tidsperspektiv. Man kan också konstatera att precis som i den här texten kommer författaren att placera in sig själv, visserligen indirekt som en del i ett "vi", i sin text och det alltmer sammanhängande ju närmare vi kommer den faktiska samtiden i den framtidshistoria han beskriver. Det är vi alla nu levande, men också de som kommer efter oss, i framtiden, som hela tiden får lov att skriva om denna framtidens historia.

Brissman gör sitt bästa för att undvika att ta ställning ideologiskt i de diskussioner han för i boken om de olika perioderna, när han skriver om tänkare som Karl Marx, Karl

Popper, Michail Bakunin, Jevgenij Zamjatin och många fler. Men hans intresse för den amerikanska diskussionen om framtidsscenarier visar kanske ändå på en större affinitet med det liberala än med det socialistiska tankegodset. En form som tycks intressera honom alldeles speciellt är det man kunde kalla den anarkistiska eller rootsbaserade strömning som här går under namnet komunitet, alltså alternativa samhällen, nästan alltid i liten skala, som uppstått som en följd av kriser, förflyttningar, nya starter, detta då speciellt i form av amerikanska sådana som var, som han säger, möjliga endast i en sådan öppnare värld än den som fanns vid motsvarande tid i Europa. Kommuniteterna, där ofta religiösa och sociala idéer samexisterar, pekar på sådana alternativa framtidsmodeller där delar av det omgivande samhällets strukturer som familj, penningekonomi och storskalighet blivit ifrågasatta av människor med dragnig åt det experimentella och sociala experiment. Därmed handlar det också om experiment med frågor kring vad det är som är det centrala i den mänskliga erfarenheten och upplevelsen av världen och ens plats i den. Den israeliska kibbutziden är också en av de modeller han redogör för med ett alldeles tydligt positivt intresse för fenomenet i fråga.

Framtidens historia är en klar, läsvärd introduktion till ett vidare tänkande kring framtid, framtider, alternativa framtider. Kanske kan man hävda att här saknas ett djupare napp-tag med själva idékomplexet kring gårdag, nu och framtid, men det är kanske innehållet för en annan bok än denna i så fall.

Något förvånande är den ytterst kortfattade diskussionen i boken om AI, så kallad artificiell intelligens. Detsamma gäller frågor om framtida drivmedel i en värld med allt knappare resurser. Några namn jag saknar i den i övrigt fylliga framställningen är Dante (*Den gudomliga komedin*), Thomas Hobbes (*Leviathan*), Rousseau (*Émile eller om uppfostran*) och av nyare berättelser med tankestoff om alternativa framtider, inklusive dys-

topier Ayn Rands *The Fountainhead* och *Atlas Shrugged*, Herberts Marcuses *Människans befrielse* och Anthony Burgess *A Clockwork Orange* och varför inte Martin Häggblunds *Vårt enda liv: sekulär tro och andlig frihet*. Man kan också börja tänka på Borges och Calvins fantasifulla berättelser och Frank Herberts stor sci-fi-romansvit *Dune*, nu storfilm i Hollywoodversion av den fransk-kanadensiske regissören Denis Villeneuve, som tidigare skapat filmatiska framtidsfantasier som *Arrival* och *Blade Runner 2049*.

Sven-Erik Klinkmann, Vasa

Britta Lundgren, Hildur Kalman, Ann Öhman och Annelie Bränström Öhman: *Möjligheter och mellanrum. Berättelser om genus och akademiska livslopp*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2020. 277 s. ill. ISBN 978-91-7061327-2.

I antologin *Möjligheter och mellanrum* samlas fyra livsloppsberättelser av kvinnliga professorer vid Umeå universitet, som beskriver en akademisk karriär inom tvärvetenskaplig genusforskning. Här skildras och analyseras egna erfarenheter och minnen utifrån strukturella förutsättningar som funnits i den tid och i det samhälle då författarna har växt upp och verkat. Det har speciellt handlat om de skol- och utbildningsreformer som genomfördes under 1900-talet och som författarna menar möjliggjort en karriär mot den akademiska toppen för dem som kvinnor med arbetarklassbakgrund. Dessa utgångspunkter har således både skapat möjligheter och mellanrum för författarna som gränsgångare mellan olika världar: landsbygdsuppväxt och universitetsstad, arbetarklassföräldrarna och de egna medelklasslivet, ”duktiga flicka”-ideal och mansdominans inom akademien och så vidare. Möten med maktutövning och härskartekniker finns också skildrade, vilket Kalman så

tankeväckande illustrerar med hänvisningen till filmen *Up the Down Staircase* från 1967: En kvinnlig akademikers karriärsväg, menar Kalman, är som att försöka ta sig ”up the down staircase”, det vill säga att gå motströms upp för en nedåtgående trappa i mötet med ett hav av manliga akademiker. I denna typ av erfarenheter har också politisk vilja att förändra skapats för författarna. Filmreferensen är också ett utmärkt exempel på hur antologin, speciellt av Kalman och Bränström Öhman kryddas och förstärks av litterära och populärkulturella exempel efter ett liv med skönlitteratur, teater och film som nära följeslagare.

Följdriktigt lättar några uppslagna böcker från en bokhög och flyger mot boks titelns *Möjligheter och mellanrum* på antologins omslag. Det är en noggrann gestaltning av ett viktigt tema som förenar författarna i att vara läsande och skrivande människor, inte sällan tack vare lokala bibliotek i uppväxten. Läslust, läsglädje och bokslukeri banade väg till skola och högre utbildning, ofta som den första i sin familj. Klassresan som erfarenhet blir därför något som författarna förhåller sig till *och* tar spjörn emot, inte alltid med enkelhet. Exempelvis konstaterar Britta Lundgren att den klassiska klassresan skulle kunna ses som en självklar tolkningsram för hennes liv men att livsvägen haft en mer invecklad och brokig påverkan från olika håll: människor, den materiella omgivningen, platser, handlingar, trender i tiden och samband i faktiska situationer, snarare än vad klassresan som kulturell företeelse antyder. Också Ann Öhman påpekar att hennes livslopp ofta kantats av tillfälligheter, så kallade happenstance, snarare än en rak och uttänkt resa från A till Ö.

Ett annat centralt tema i antologin är just hur resor och flyttningar, eller bristen på detta, haft en central inverkan på författarnas livslopp och akademiska karriärer. Utgångspunkten i dessa förflyttningar är norra Sverige och det särskilda i den perifera placeringen, som de flyttat ifrån för studier eller arbete och sedan återvänt till. Här avviker Britta Lundgrens

livsloppsskildring. Hon beskriver förväntan om det mobila forskarlivet men att hon själv istället som trogen slitvarg klättrat uppåt mot akademiskt ledarskapet i både genusforskning och vid Umeå universitet i stort.

Att uppleva att de befinner sig i ett mellanrum förenar också författarna. Antologin lyfter, som bekant, både fram ett klassmässigt mellanrum, men också ett tvärvetenskapligt sådant. Det sistnämnda beskrivs som ett OCH. Genusforskning *och* ett annat ämne: etnologi för Lundgren, socialt arbete för Kalman, sjukgymnastik för Öhman, och litteraturvetenskap för Bränström Öhman. Vad en OCH-tillhörighet kan innebära för den enskilde forskaren ger också viktiga insikter i hur genusvetenskap och genusforskning korsbefruktar varandra, och bör ses som en grundläggande förutsättning för genusvetenskapliga miljöer i Sverige.

Att läsa, skriva och tänka som väg mot att bli intellektuella kvinnor i Simone de Beauvoirs efterföljd och i Toril Mois mening är inte det enda som avhandlas i antologin, utan de akademiska erfarenheterna får också ge plats åt allt i vardagen, som ofta inte omtalas men som tränger sig på forskningspraktiken för många kvinnliga akademiker. Författarna beskriver detta som ett alternativt CV, som också måste lyftas fram för att ge förståelse för livet så som det blev. Här måste jag främst nämna Bränström Öhmans alster, som har garderoben som ingång för att berätta om det egna livet. Genom att följa sitt livs stil och kläder fyller detta bidrag det alternativa CV:t med innehåll och tolkning. ”I mammas sällskap så gick man finklädd till litteraturen” (s. 244) förklarar Bränström Öhman om sitt möte med böcker. Antologibidraget avhandlar också frågan om hur en ung kvinnlig akademiker kan klä sig rätt, men landar sedan i dagens lite öppnare och slappare morgonrocksläge vid köksbordet som hon nu försätter sig i för att läsa, skriva, och tänka.

På det alternativa CV:t finns också betydelsen av rörelse, fysisk aktivitet och kroppen

som upplevelse och forskningsobjekt. Både Kalman och Öhman är utbildade fysioterapeuter, vilket sätter tonen för deras bidrag. Britta Lundgren å sin sida skriver det levda livet i analogi med brottstycken från en skidtävling som hon deltog i som ung. Skidtävlingen blir ett verktyg för att diskutera akademien som miljö för tävlan och konkurrens, men präglas också av nyfikenhet, utrustning, ut hållighet och navigering. Som ung flicka får hon lära sig vilka genusmärkta gränser som inte får överträdas i idrott och lek, vilka återkommer och utmanas som vuxen i det akademiska livet.

Antologibidragen är olika till form och framställning. Här finns det kreativa och lekfulla i att ta ut svängarna och beskriva sitt liv genom nämnda skidtävling (Lundgren), isländska släktberättelser (Kalman) och utifrån livets garderob (Bränström Öhman), men också genom en traditionell vetenskaplig ansats där de egna yrkeserfarenheterna förstås genom yrkesvalsteori och i relation till yrke och karriär som ett forskningsfält (Öhman).

Författarna utlovar fyra berättelser om genus och akademiska livslopp, men under läsningens gång frågar jag mig: vad är det här egentligen för slags bok? Vad är det jag läser för något? Är det en dokumentation över kvinnors väg mot den akademiska toppen eller är detta ett resultat av fyra kvinnliga forskares vilja att skriva sina memoarer? Osäkerheten och tvivlen i projektet skriver författarna också fram. Antologin har skrivits utanför arbetstid, har ibland varit lågprioriterad och kommit till i gemensamma samtal eller "kvällsdiskussioner". Britta Lundgren diskuterar i sitt bidrag begreppet tellability: Vad är värt att berätta? Som läsare vill jag vända på frågan – vad är värt att läsa? Vem ska läsa detta? En inre krets av studenter, doktorander, kollegor eller kan antologin ha bäring för fler?

Jag anar att författarna *vill* skriva sina memoarer – i ljuset av Britta Lundgrens bortgång ger jag just hennes bidrag en annan typ av värnadsfylld läsning som just memoarer.

Det här är intressanta berättelser om de möjligheter som funnits för kvinnor ur alla samhällsskikt under andra halvan av 1900-talet fram till idag. Kanske har författarna behövt det kollektiva samarbetet och stötningen av varandra för att våga skriva fram och skildra sitt liv och sin gärning? Måhända finns inte samma slags utrymme för kvinnan på toppen att pösigt skriva fram sin livsväg? Det ängsliga i antologin verkar helt enkelt utgöra ett villkor för kvinnors minnesarbete i tryckt form. En väg ifrån detta är att luta sig mot expertis i vetenskaplig teori och metodologi för att rama in erfarenheter och minnen, vilket författarna gör lite här och där. Tydligast vetenskaplig inramning har Annelie Öhmans bidrag. Men när berättelsen om det egna livet ses ur teoretiska perspektiv, väcker detta ytterligare frågor: Vilken slags vetenskaplig kunskap ska denna antologi förmedla på fyra självbiografiska berättelser när författarna själva inte verkar se boken som helhet som ett forskningsbidrag? Tvetydigheten i antologins genre gör mig fundersam om författarnas intentioner. Det är synd. Inte tu tal om att villkoren för kvinnors akademikerblivande under 1900-talets andra hälft fram till idag är viktiga att lyfta fram och belysa, och att livsloppsberättelserna i sig är intressanta att läsa. Det är främst i ett lite vidare sammanhang om hur genusvetenskaplig forskning och forskare möjliggjorts och i vilka mellanrum de uppstår, som antologin kan ses som ett viktigt bidrag.

Annie Woube, Uppsala

Britt Liljewall: *Wilhelms dagbok. Anteckningar om människor, djur och jord vid 1800-talets mitt*. Västergötlands museum, Skara 2021. 249 s., ill. ISBN 978-91-5199-975-3.

Med stor förväntan ger jag mig i kast med historikern Britt Liljewalls senaste bok: *Wilhelms dagbok. Anteckningar om människor,*

djur och jord vid 1800-talets mitt. Det är Wilhelm Robsahm (1819–1875) som har hållit i pennan och med hjälp av hans dagboksanteckningar hamnar läsaren i Skaratrakten under 1850-talet. Robsahm var då i trettioårsåldern och i dagboken förekommer berättelser om hans stora intressen, jakten och fisket, men också om de människor han omgav sig med, yrkeslivet, släktförhållanden och fritiden. Det är Wilhelm Robsahms vardag som skymtar där mellan orden i dagboken och det är den som Liljewall så skickligt lyfter fram.

För Britt Liljewall var Wilhelm Robsahm ingen okänd person när hon väl gav sig i kast med att läsa och analysera hans dagböcker. År 2017 kom hennes bok *Vackra dagboken. Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet.* Carl Henric var Wilhelms far och i faderns dagböcker fick hon möta den unga uppväxande pojken Wilhelm. Namnet *Vackra dagboken* kom av de konstnärligt utformade dagböckerna som innehåller färgläggningar, stilväxlingar och stor omsorg kring textens utformning. Dagböckerna täcker Carl Henric Robsahms levnad under åren 1835, 1836 och 1837 och beskriver familjens tillvaro på gården Gribbylund i Täby och i huset på Norrmalm i Stockholm. Det är mycket troligt att sonen blev inspirerad av faderns dagboksskrivande, även om dagböckerna i sig ser olika ut. Wilhelm Robsahm förde troligen dagboksanteckningar under större delen av sitt vuxna liv. För eftervärlden finns dock bara fyra årgångar bevarade på Riksarkivet i Stockholm: 1852, 1855, 1860 och 1873. I Liljewalls bok är två av dessa årgångar transkriberade, år 1855 och 1860, och kommenterade. Originaldokumenten omfattar omkring 850 sidor handskrivna text. I de inledande kapitlen sätter Liljewall in Wilhelm Robsahms dagboksanteckningar i en större kontext som handlar om tiden, rummet och den sociala miljön.

De inledande kapitlen till *Wilhelms dagbok* består av tre delar: människorna, djuren och jorden. Till detta har Liljewall även

fogat en inledning där Wilhelm Robsahms bakgrund och uppväxtår beskrivs och som även innehåller en kort biografi över hans liv. Wilhelm Robsahms väg in i vuxenlivet gick via titlar som lantbrukselev, bokhållare, arrendator och inspektör. Rasefors såg i Ardala arrenderade han ett tag och på herrgården Entorp var han förvaltare. Han tillbringar tid med vännerna med olika fritidsintressen, han besöker krogar, gästgivargårdar och teatrar, han besöker vännerna i deras hem och de tillbringar tid i naturen, jakt och fiske var ett gemensamt intresse. I Wilhelm Robsahms liv finns en allt tydligare kontrast mellan å ena sidan arbetslivet och å andra sidan fritiden. Den allt mer moderna medelklassen tar sin form. Fritiden i Robsahms tillvaro, så som den kommer till ytan i hans dagboksanteckningar, kretsar mycket kring hans stora intresse att jaga och tillbringa tid i naturen, gärna tillsammans med goda vänner. Han gräver vargropar där både varg och räv fångas och den svår fångade haren figurerar i många av anteckningarna. Även olika fiskarter beskrivs och hur man ska fånga dem förstås. Närheten till naturen, hur man kan leva i, med och av den sätter många dagsaktuella frågor på kartan även för Wilhelm Robsahms del. Vi kanske skulle använda uttryck som djursyn, naturnära, miljöhänseende, hållbarhet och naturupplevelser?

Liljewalls bok om Wilhelm Robsahms dagboksanteckningar rymmer många ingångar för den som är intresserad av tiden och av formen, men också av metoden, detta att arbeta kulturhistoriskt. Liljewall visar genom de olika avdelningarna i boken hur hon har arbetat med och resonerat kring de olika inläggen i Wilhelm Robsahms dagbok. Ett exempel på detta är det sätt på vilket hon närmar sig hans vänner och bekantskapskrets, en grupp män födda under artonhundratalets första decennier. Genom att räkna antalet omnämningar och vilken aktivitet de ägnar sig åt pekar Liljewall på att man kan studera närheten i relationen. De som han gärna umgicks med

syns ofta i dagboken och man umgicks även på tu man hand. Andra kamrater umgicks han med i grupp. Men Liljewall stannar inte där utan gräver än djupare i kunskapen om de människor som omgav Wilhelm Robsahm. Genom att studera vilka de här männen var, varifrån de kom och vilken karriär de gjorde under sina liv får hon fram en bild av en manlig grupp som arbetar med jordbruket och till och med gör sig en karriär av det utan att själva äga jord. De är rättare, bokhållare och inspektorer. De är handlare, arrendatorer och förvaltare. Det är även en grupp som är mycket rörlig och ledigt rör sig mellan det rurala och det urbana, mellan olika socknar och mellan olika tjänster. De flesta av dem kommer från en borgerlighet och genom att studera deras ålder när de flyttade hemifrån pekar Liljewall även på hur den här gruppen av män formerar sig under den här perioden. Som unga flyttar de hemifrån för att bli lärlingar eller lantbrukselever för att så småningom avancera i graderna. En del gifter sig och bildar egna familjer, andra inte. Wilhelm är en av dem som förblir ogifta.

Det här arbetet som Liljewall redogör för visar inte bara hennes metod, utan blir även ett bra sätt att visa hur en kulturhistoriker kan arbeta med den här typen av källor. Det är ett sätt att visa ett forskarhantverk och en forskningsprocess och som sådan blir den en bra ingång för studenter och andra som är intresserade av hantverket. Liljewall visar även på ett förtjänstfullt sätt att skärvor av människors liv tillsammans kan leda till en djupare bild inte bara av personen ifråga utan också av tiden, rummet och den sociala miljön.

Wilhelms dagbok. Anteckningar om människor, djur och jord vid 1800-talets mitt är en populärt hållen bok. Språket är mycket tillgängligt, och det tar inte lång stund innan jag är in dragen i berättelsen som utspelar sig på herrgårdar och boställen i trakterna av Skara. För den som är intresserad av naturens historia och utveckling är den även en guldgruva. Det är uppenbart att Liljewall kan sitt områ-

de och navigerar skickligt i texten och berättar en historia som är tillgänglig för en bred publik. Den här lättillgängligheten ökar genom att boken är genomarbetad och rikt illustrerad och bilderna fungerar som komplement till texten men berättar även egna historier. Boken är även fint formgiven. Genom att berätta om dagboksanteckningarna, om tiden och om Wilhelm Robsahm berättar Liljewall även om vår historia och vår kultur, våra föreställningsvärldar och vårt samhälle.

Marie Steinrud, Stockholm

Anders Björklund: *Skrotbilar – om hängivna samlare och deras fordon*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2021. 156 s., ill. ISBN 978-91-8906-351-8.

Bilar väcker känslor av olika slag. De kan vara hållpunkter kring reseminnen, olika faser i livet med minnesbilder av olika händelser där även bilen finns med. Både positiva och negativa minnen. Känslomässiga förhållanden som till exempel den första egna bilen och andra bilar man ägt och minns. Bilen har förändrat samhället och skapat miljöproblem. Alltifrån föroreningar till buller. Anders Björklunds bok *Skrotbilar – om hängivna samlare och deras fordon* handlar om män som samlar på skrotbilar; de är mycket kunniga beträffande bilteknik och historien bakom olika märken och produkter under tidernas lopp. Boken handlar inte om dem som renoverar veteranbilar så att de blir nästan tekniskt bättre och blankare än de var som nya, utan om dem som samlar på sig flera skrotbilar som de sparar på sin egen mark eller tomt. Några bilar kanske blir renoverade men många är vrak som inte går att ställa i ordning. I flera fall samlar de också reservdelar så att verksamheten ger stöd åt dem som vill renovera fordonen och de kan även överlåta någon av sina skrotbilar till en person

som vill renovera den. Gränsdragningen mellan olika grupperingar av intresse för gamla bilar är inte helt klarlagd. Björklunds bok handlar inte heller om de män som samlar olika fordon och maskiner med ambitionen att bygga upp ett maskinhistoriskt museum, men han berör ämnet. De nutida professionella bildemonteringsföretagen undersöks inte, bara några samlingar som varit äldre tiders bilskrotningsföretag.

I boken uppmärksammas även skrotbilar som lämnats ute i naturen av någon som vill bli av med dem och slippa skrotningsavgiften. I bokens inledning med rubriken ”Blänket i ögonvrån” syftar författaren på skrotbilar som ställts ut i naturen i en glänta och som väcker hans och andra vägfarares nyfikenhet. Björklund konstaterar att vi är många som vill bejaka nyfikenheten och smyga fram för att titta på skrotbilen. Det är ett sätt att visa ett kulturhistoriskt intresse. I bokens inledningstext finns ett foto av en Ford Taunus som lämnats i skogen. En sådan köpte mina föräldrar 1962. De hade sett den i villasamhället och de föll för designen. Jag lärde mig köra bil med den och övertog den 1972 och använde den till 1975. Som på bilden ser den framifrån vänlig och förväntansfull ut. Det är som den ville välkomna en och fråga om vi ska köra hem nu?

Dessa samlingar av skrotbilar upplevs av många som absurda. De ifrågasätter nyttan och irriterar sig på röran och det oestetiska med samlingar av skrotbilar. Många är bekymrade för de eventuella riskerna för naturen. En del uppfattar skrotbilssamlarna som udda personer eller original.

Boken handlar om dem som samlar bilvrak hemma på gården och söker svar på frågan varför bara män som sysslar med detta? Kvinnor samlar på dekorativa föremål som har anknytning till hemmet. Män orienterar sig mot teknik och hobby. Bilen och bilismen blev tidigt manligt kodade fenomen skriver Björklund. Dessa män drivs inte i första hand av affärsintressen och de står utanför varucirkulationen och ekonomiska biavsikter.

Samlingarnas utseende skiftar i storlek och utseende. De kan vara inklämda på en villatomt eller utspridda på större arealer och bestå av olika fordon och maskiner samt mer specialiserade samlingar. För att fullända intrycket av entropi blandas fordonsresterna med annat avskräde, byggnadsmaterial och skrot. Anders Björklund intervjuar och samtalat med flera samlare för att förstå deras intresse och presenterar några personer med sina skrotsamlingar.

Trots att moderna anläggningar för bildemontering har tagit över bilskrotningen finns rester kvar av de gamla bilkyrkogårdarna, lantligt belägna med utrymme för skrot bakom verkstaden.

En person berättar att han växte upp med tanken att det var viktigt att spara; modern hade sparat rester av garnnystan. Äldre bilar har en enkel teknik som går att förstå och reparera. Upptäcker man något som är värt att spara måste man ta hand om det; ett intresse för vissa bilmodeller och bilmärken stödjer samlandet av skrotbilar. Personen säger sig vara motståndare till kommersialism och eftersom välbeställda sysslar med veteranbilar leder det till att reservdelar är dyra även till vanliga historiska bilar.

En del bilskrotssamlares känslor kan aktiveras med hjälp av sönderfallande föremål. Det är inte bara dagdrömmar utan bilskrotsamlaren är en aktivist som omsätter svärmerierna i aktiv handling. En annan aspekt är att sysselsättningen blir ett med en själv. Föremålen får styra och skänker vila från vardagligt och existentiellt förtret. Skapandet av samlingen är lustbetonat och skapar glädje och kontakter mellan likasinnade samt är förmodligen intellektuellt väggörande. Författarens sagesmän har ett system i kaoset och ett övergripande syfte. Allt är i någon slags ordning och skapar mer tillfredsställelse än oro! Anders Björklund vill se resultatet som ett identitetsprojekt som vill och förmår att exponera sina kompetenser. Som experter kan de svara på de svåraste frågor och kan ge råd

om de mest udda frågeställningar vad gäller bilteknik och bilhistoria. Det negativa är svårigheten att utveckla ett familjeliv när man har ett intresse och starka känslor för sådant som andra betraktar som värdelöst.

Ordböckerna har många definitioner av ordet skrot. Skrot kan bära en social och kulturell laddning; den som förstår att hantera skrotets mångsidighet kan vinna ekonomiska, sociala och symboliska vinster, vilket kan förklara en del av intresset för skrot. Det handlar om att tillvarata bilar och reservdelar som byggdes för att kunna skruvas isär och repareras.

Skrotbilsintresset är en inträdesbiljett till spännande nätverk för likasinnade. Samlaren har utvecklats till en hållbarhetshjälte. Reparationsmöjlighet och -kunnande debatteras numera allmänt och har fått medial uppmärksamhet samt är ett kommande modebegrepp inom EU.

Anders Björklund skriver att skrotsamlaren utmanar den goda smaken. Det kan sluta med öppna konflikter när privatpersoner och tjänstemän för landskapsvårdande myndigheter möter skrotsamlarna för att övertyga eller tvinga dem att flytta bort skrotet. Skrotbilar är både farliga för miljön och människors hälsa. Riksantikvarieämbetet har beräknat att efter 30 år har 98 procent av alla personbilar sönderdelats och fragmenterats. Ändå uppskattas att 400 000 övergivna fordon ligger kvar i naturen. Nedskräpningen av skrotbilar är ett vanligt tema i landsortspressens insändare och reportage.

Att googla på ”Skrotsafari” ger en mängd förslag på utflykter till fantasieggande bråte med deltagare från Europa och USA. Skrotbilsturisterna söker upp de avsidens gömda skatterna i skogar och kärr. För några lockar det stora fyndet. För andra är vägen målet. Det finns också de som upprörs över trångsynta naturlyriker. Skrotbilssamlare är motståndskraftiga och de som äger sina marker har tid att överklaga attackerna.

Fordonshistoriker som brinner för att rädda och renovera blir upprörda vid åsynen av

samlingar med skrotbilar som långsamt förfaller. Bilkyrkogården väcker starka känslor, precis som andra gravplatser, men för andra är förfallet vackert skriver Björklund.

Ett skydd har utformats inom begreppet det rullande kulturarvet, där veteranbilsentusiasterna samlas i föreningar. Intresset för gamla fordon är en hel folkrörelse. Det är en relativt ung hobbyverksamhet som vuxit fram under efterkrigstidens massbilism. Från att ha varit inriktad på äldre tiders lyxbilar breddades intresset mot vanliga märken i slutet av 1950-talet.

Under 1950- och 60-talen var miljöfrågorna inte särskilt uppmärksammade. 1975 kom det en bilskrötningsslag som följdes av flera utredningar och förordningar under 1980, 90- och 2000-talen. En svaghet i allt detta var den totala avsaknaden av kulturhistoriska perspektiv. I utredarnas och lagstiftarnas värld var alla uttjänta bilar skrot. Protesterna om ett hotat kulturarv uteblev inte; mekandet och bilsamlandet samt folkrörelsebetoningen blev en stor framgång. Bilrenoverandet lyfte fram ett motoriserat historiebruk som ger mening och sociala kontakter. Riksdagens kulturutskott uppdrog åt Riksantikvarieämbetet att utreda frågan, vars resultat lades fram 2018 med titeln ”Det rörliga kulturarvet”. Utredningen framhåller hur positivt det är med renoveringar av gamla fordonsvrak. Tekniska museet betonar tillgänglighet starkare än bevarande. I Riksantikvarieämbetets utredning står att ”Äldre transportmedel behöver helt enkelt användas för att må bra”. De gamla fordonen ifrågasätter de äldre principer som styr museernas bevarandekoncept. Det internationella utbytet av kunskaper, upplevelser och äldre fordonskomponenter stärker mellanmännsliga kontakter och utgör ett globalt kulturutbyte.

Det är en risk att institutionerna glömmet det väsentliga, intresset för det rullande kulturarvet, det vill säga alla de som värnar, samlar och tar hand om skrotet i naturen och gör om ladugårdar till reservdelsmagasin. Ingen

myndighet träder fram till de ohörsammas försvar. Fordonshistorien förlorar något som bara ägs av samlarna själva, nämligen minnesrepertoaren av fordonens livshistoria och kunskap om bilmodellen, vilket författaren skriver en del om i boken. Hans sagesmän kan också förmedla känslor och stämningar länkade till fordonen. Därtill värdas folkliga benämningar på fordonens komponenter och folkliga uttryck för olika bilmodellers egenskaper, ofta ironiska. Det finns en rik folklore kring skrotbilar.

Flera bilsrotssamlare tar på sig stora uppdrag och det finns annat än bilar att rädda. I kapitlet ”Möte med historikern” berättas om en samlare av entreprenadmaskiner vars verksamhet kan tyckas orealistisk med tanke på maskinernas tyngd och storlek, men att insamlingar var orealistiska sades även om Artur Hazelius när han ville bevara Jordbrukssverige. Den här personen har som sin målsättning att bevara en del av Industrisverige och maskiner som var tillverkade för att hålla länge och kunna repareras.

Under dragkampen mellan det brukbara och det avlagda kan existentiella frågor väckas. Det är nog därför som det utvecklats en skönlitterär genre kring skrot och samlare. Björklund presenterar ett antal författare, några fotografer och forskare som tar upp det udda skrotintresset, samlandet och dessa människor eller original i ett bredare perspektiv. Det finns även barnböcker i ämnet skrot samt motortidskrifter. Motorsport är en arena för skrotbilar. Det breda folkliga intresset och föreningstätheten för skrotfordon och veteranfordonsägare har skapat ett flertal trycksaker. Det finns också skrot som används i konst med ljudillustrationer. Eller ska man lyssna på det som musik frågar jag mig? Designad bil blir skrot och skrotet blir musikupplevelse.

Författaren presenterar några av dessa bilsrotssamlare och i kapitlet ”Möte med Entusiasten” får läsaren en närmare presentation av en eldsjäl. Samtalet handlar om hur

andra uppfattar en sådan skrotmiljö men också om det pågående resursslöseriet. Mannen som berättar kommer att fortsätta att jobba med det han gillar tills han stupar. Pensionera sig kommer han aldrig att göra.

Slutkapitlet ”Skrotslut” redogör för kulturforskarens syfte att fokusera på föremålen som fenomen, deras mening, symboliska betydelse och innebörder. När det gäller skrotbilar så är skrotsamlarna ofta de enda som med sina berättelser kan läsa föremålens budskap och förstå hur de har använts. De ställer samma frågor om de skrotade fordonen som om människors upplevelser. En helrenoverad bil kan glänsa, eller som Björklund formulerar det: ”men ändå framstå som lika barskrapat och tyst som ett avlutat allmogeskåp”. Skrotbilarnas historia rymmer ofta positiva minnen och gäller inte de krockade som står i skogsgläntan utan de nerslitna och kasserade gamla trotjänarna, och det finns många färgfoton i boken på dem. Författaren har beskrivit hur ”tokstollars” udda och misstrodda intresse utvecklats till en positiv kulturhistorisk verksamhet som även är miljöinriktad genom att man tar hand om användbara delar. Vissa motiveringar för verksamheten har sannolikt utvecklats efter hand som bilsrotarna har tvingats vara lyhörda för myndigheternas regler, medias artiklar och privatpersoners åsikter. Anders Björklunds samtal har sannolikt också hjälpt dem att förbättra argumenten för verksamheten och han stödjer bilsrotssamlarnas sak.

Göran Sjögård, Lund

Stort smått fint och fult. Museisamlingar en nödvändig källa till kunskap. Katarina Ek-Nilsson & Gullög Nordquist (red.). CKM Förlag, Stockholm 2021, i samarbete med Svenska Humanistiska Förbundets årsbok 2020. 240 s., ill. ISBN 978-91-7040-148-0.

Det här är en saklig bok om tingsliga frågor. Och ett lågmälat kulturpolitiskt debattinlägg. Fragment, pusselbitar och axplock ur kulturhistoriska samlingar ligger till grund för en rad meningsfulla och begripliga berättelser som ger kunskap och känsla av sammanhang. Dessa ting är inte bara stora, små, fula eller fina detaljer. Genom det närsynta sättet att se framkallas historia som är större än summan av dessa delar. Förordet slår fast: ”Boken avser inte att behandla insamlingsstrategi, representativitet eller utformning av utställningar och annan informerande verksamhet. Istället betonas vikten av vetenskaplig sakkunskap och ämnesexpertis på museerna.” Frågan är hur de olika delarna av museernas verksamhet ska balanseras när resurserna är begränsade. Antologins essäer belyser hur kunskapsproduktion på museum kan gå till. Museianställda och forskare beskriver hur föremål ”talar” genom kunning och vetenskapligt skolad personal. Med exempel från fjorton stora och små kulturhistoriska museer i Sverige visas hur historia formuleras med utgångspunkt i mynt, keramikskärvor, trasiga kläder, cyklar, mässhakar, pennstumpar och ett halvt ark paper.

Ulla Jacobsson på Jamtli skriver, att hon under sina många år på museet ofta har uppsökt det mörka rummet där de tusenåriga Överhogdalsbonaderna är utställda. Och hon tar oss med på en svindlande färd genom tiden och beskriver olika epokers och forskares sätt att se på saken. Tolkningar. Föreställningsvärldar öppnar sig. De stiliserade figurerna i väven har en innebörd som gäckar oss.

Vid varje vandring genom ett museum, ett föremålsmagasin – liksom en loppis – spelar både blick och ”blindhet” roll. Tidsanda och trender påverkar vårt sätt att se, liksom den personliga livsvärlden. Så även slumpen. Forskarnas metoder gör det möjligt för oss att följa och förstå hur mönster och sammanhang växer fram. Essäerna i antologin visar vikten av att fysiskt komma nära museiföremålen. Det handlar om perceptionsprocesser där människan tolkar signaler som når hjärnan via sinnesorganen. Att komma nära ett originalföremål innebär att alla sinnen förnimmer – inte bara att ögat avläser. Även behov, erfarenheter, känslor, förväntningar påverkar varseblivningen. Ting är känsliga saker. Att hantera sitt tolkningsföreträde på ett vetenskapligt sätt, är för museerna av största betydelse. Som gemensam vetenskapsteori hänvisar antologins redaktörer till sociologen Bruno Latour. Han som menar att artefakterna har blivit en diskriminerad minoritet. Filosofi, semiologi, sociologi, historia och socialantropologi vävs ihop i ett försök att förstå vårt organiserade, teknologiska samhälle. Latour lär ha liknat sin teori Actor-Network Theory vid en myra – acronymen ANT: ”perfectly fit for a blind, myopic, workaholic, trail-sniffing, and collective traveler”. Lite som arbetet på ett museum!

Denna antologi är en utmärkt översikt som ger grundläggande insikter om praktiskt, vetenskapligt museiarbete och vikten av en kulturpolitik som håller armlängds avstånd till den kulturhistoriska sektorn. Svenska Humanistiska Förbundet, grundat 1896, är ett politiskt och religiöst obundet riksförbund som samlar ett tjugotal lokala förbund med totalt ca 2500 medlemmar. Målet är att hålla de humanistiska idealen från antiken och renässansen levande och värna om de humanistiska vetenskaperna och forskningen i samhället. Svenska Akademien stödjer verksamheten. I antologin och årsboken 2020 hänvisas till hur ytlig ”googleinformation” fått stort spelrum, och att ”humaniora, inklusive museernas före-

målssamlingar, används för att – med eller utan avsikt – stödja fördomar och stereotyper och en förenklad historieskrivning”. Och man hänvisar till en debatt om de svenska kulturhistoriska museernas uppgift. Det var särskilt skribenten Ola Wong som i en rad artiklar i *Svenska Dagbladet* starkt kritiserade den dåvarande kulturministern Alice Bah Kuhnkes och regeringens museipolitik. Världskulturmuseerna anklagades bland annat för att sakkunskap om samlingarna inte var säkrad, och för att utställningsverksamhet likriktades i enlighet med kulturpolitikens perspektiv.

Sedan antologin gavs ut har den statliga kulturpolitiken tagit fasta på kritiken. Efterträdande kulturministrar har beställt och tagit emot en utredning av Myndigheten för kulturanalys, som bland annat menar att var tredje konstnärligt aktiv avstått från att söka bidrag för att de har trott sig inte kunna leva upp till politiska mål om till exempel jämställdhet eller mångfald. Myndigheten föreslår: ”Att regeringen i större utsträckning låter idealet om konstnärlig frihet vara vägledande i styrningen /.../ och rekommenderar också regeringen att avstå från styrning som kan tolkas som att särskilda perspektiv ska främjas eller uppmuntras i konstnärligt och kulturellt innehåll” (Rapport 2021:1). Identitetspolitik och kulturstrider: statybråk och akademiskandal är inget nytt. I alla tider har den rådande ordningen utmanats – från reformation till arbetarrörelse. Det nya är snarare att politikerna idag, i stort sett, är överens om att hålla denna ”armlängds avstånd” till kulturen. Och att utreda om detta inte efterlevs. På så vis är måhända de fria, konstruktiva möjligheterna, mer tillgängliga idag, trots allt?

I essäerna synliggörs behovet av att museiledningar ger tid och resurser för personal att ägna sig åt museiforskning – en forskning som ska ha samma legitimitet som den som bedrivs vid universiteten.

Samlingar ska finnas tillgängliga för forskare idag och i framtiden. Ett exempel i boken är en samling på Gustavianum i Uppsala, med

ett halvt ton ”fula skärvor” från antika Asine. Dessa bör förbli just ”fula skärvor” och lämnas opåverkade av olika perioders tillrättalägganden. Men öppna för nya blickar, metoder och tolkningar.

På motsvarande sätt kan nya frågor ställas till en ”fin” predikstol från tidigt 1800-tal, som finns på Judiska museet. Hur finner man en minoritets kulturarv under lager av olika berättelser om detta föremål? Hur har det klassificerats? Och hur förändras bilden av den svenska historien om den i det här fallet judiska berättelsen lyfts fram?

Stort smått fult och fint. Museisamlingar en källa till kunskap. Antologins titel utan kommatering väcker nyfikenhet på just mellanrummen: Kanske finns här passager för så kallade flyktlinjer? Jag väljer att tolka den grafiska formgivningen så. De välskrivna essäerna visar vad museers källor till kunskap har betytt och betyder. Denna årsbok för 2020 är ett viktigt tidsdokument. Men, hur ser framtidens forskningsprojekt ut?

Hösten 2021 disputerade konservator Caroline Owman. I ett uttalande som fångar både museiforskningens och kulturpolitikens dilemman och möjligheter menar hon ”att museerna i sin nuvarande form hämmas av idéer och värderingar som byggdes in i verksamheten då museerna etablerades för drygt 100 år sedan. Detta gör att museerna kan ha svårt att producera den kunskap eller de kognitiva ramar som en kritisk klimatsituation kräver. Min avhandling utforskar möjliga utvägar ur denna läsning” (*Det meränmänskliga museet. Konservatorns bevarandepraktik som flyktlinje i modernitetens museum*).

Det finns gott om konstruktiva möjligheter i stort som smått.

Eva Klang, Helsingborg

Anna Andréasson Sjögren, Jens Heimdahl & Matti Wiking Leino: *Svensk trädgårdshistoria: förhistoria och medeltid*. (KVHAA Handlingar historiska serien 38). Kungl. Vitterhetsakademien, Stockholm 2021. 190 s., ill. ISBN 978-91-88763-23-5.

Länge var Sten Karlings alltjämt läsvärda och nyttiga doktorsavhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôrestilens genombrutt* (1931) den självklara handboken i hyllan vi fick konsultera rörande äldre odlingshistoria av prydnadsväxter och trädgårdskultur. Även om det finns en rad viktiga spridda artiklar i hembygdsböcker och varjehanda tidskrifter är det först under innevarande sekel som trädgårdskultur på allvar blivit ett mer lockande forsknings- och kunskapsfält bland arkeologer, botanister, etnobiologer, etnologer, historiker, konstvetare, kvartärgeologer och landskapsarkitekter. De senaste tjugo årens trädgårdshistorisk forskning är omfattande. Det är ett problemområde som tarvar ett mångvetenskapligt angreppssätt eller, anorlunda uttryckt, ett kulturhistoriskt förhållningssätt där analysen överskrider vedertagna gränser för traditionell historieskrivning, för att hämta en formulering ur bokens upptakt. Detta uppsving för forskning av trädgårdshistoria har också lett till en strid ström av publikationer. Nu har dessa kulturhistoriker av alla de slag insett att det är dags att på samma sätt som tidigare gjorts för jordbrukets historia att syntetisera i ett större samlingsverk all den nya kunskap som tagits fram. Det sker i planlagda tre volymer, varav den första nu kommit ut. Det är ingen tvekan om att allmänintresset för trädgårdshistoria för närvarande är stort och att boken därför kommer lägligt.

Trädgårdsodling är också en form av jordbruk, som emellertid oftast äger rum i omedelbar anslutning till mänskliga bosättningar. Trädgårdens historia är nära relaterad till

jordbruket, konstaterar följdriktigt Janken Myrdal och Birgitta Svensson i sin inledning till den första volymen, men understryker att den ändå har så säregna drag att den fordrar en egen och specifik behandling. De tre planerade volymerna indelas sålunda: den första täcker tiden fram till 1500, den andra kommer att omfatta perioden 1500–1800, och den tredje och avslutande delen ägnas tiden därefter. Varje volym skrivs, om jag förstått det rätt, av flera författare, och till skillnad från *Det svenska jordbrukets historia* samsas man inte om en gemensam text, utan åtminstone den första volymen har en rad kapitel som skrivits av enskilda författare.

Kvartärgeologen Jens Heimdahl inleder med ett längre kapitel rörande trädgårdens förhistoria i Sverige som spänner över den 5000-åriga tidsperioden 4000 f.Kr. (neolitikum) till 1050 e.Kr. (vikingatid). Källmaterialet utgörs främst av arkeologiska spår i form av växtfragment, redskap och spår i jorden. Datamängden blir rikligare och mer mångfacetterad ju längre fram i tiden man framskrider; under järnåldern finns till och med utländska skriftkällor att ta fasta på. Nyare arkeologisk forskning kan emellertid nyansera och fördjupa den bild som de utländska skriftkällorna hitintills förmedlat i historieskrivningen. De senaste årens förbättrade metoder inom arkeologin har lett till ny kunskap, inte minst rörande äldre tiders odlingsväxter. Trädgårdskulturen definieras genom odlingsväxterna, skötseln, placeringen och storleken. Den är också mer intensiv än jordbruk, och innefattar bevattning, gallring, gödning och rensning.

Arkeologen Anna Andréasson Sjögren skildrar medeltidens trädgårdskultur. Hon inleder med att definiera olika slags trädgårdsodling. Det som kallades *kalgardher*, ”kålgård”, kunde uppenbarligen rymma såväl grönsaker som fruktträd. I medeltida texter omnämns även *apaldgardher*, som förmodligen avser inhägnade äppelgårdar. Vi måste emellertid komma ihåg, menar jag, att grön-

saker, kryddor och medicinalväxter inte bara odlades i det som definieras som kryddgårdar, kålgårdar, köksträdgårdar, lökgårdar och örtagårdar i någon slags konventionell mening, utan viktiga odlingsytor för allmogen utgjordes långt in på 1700-talet av de kväverika fågatorna och de gräsbevuxna hustaken (där exempelvis medicinalväxter odlades). Från sydsamiskt område kan vi, i anslutning till arkeologen Kjell-Åke Aronsson, också nämna mjölkvallarna där renskötarna redan på medeltiden skördade ängssyra som användes i kosten. Det gäller att se odlingsytorna med dåtidens ögon.

Särskilt viktig är Andréasson Sjögrens diskussion om den roll munkarna spelat i sammanhanget, något som hon förmodligen med rätta tillbakavisar. Det finns i litteraturen en slags allmänt vedertagen uppfattning om att klosterkulturen tjänat som en slags spjutspets för trädgårdsodling, men för det finns inget stöd i källorna, utan munkarna anländer till Norden i en allmänt expansiv period i samhället som helhet. Detsamma gäller förmodligen också dammuppfödning av rudor, som slog igenom på större gårdar och bland städernas borgare, innan de började anläggas i monastiska miljöer, något som bland annat visas av arkeologiska utgrävningar i Lund. Det bör nämnas, vilket inte görs här, att fiskdammar ibland sannolikt tjänade som förvaringsdammar för fisk, alltså som en slags kylanläggning, snarare än för fiskodling.

Med Skänninge i Östergötland som ett konkret exempel diskuteras stadsodling. Genom att analysera förkolnade växtrester i hushållsavfall från tidigt 1100-tal kunde man identifiera olika sädeslag, ärtor, frön av kål, frukter av humle och pors (förmodligen använda till ölframställning), men också frön av bolmört och läkevänderot. Från en annan tomt hittade man i en igenfylld brunn växtrester från 1300-talet, bland annat palsternacka, läkeväxten oxtunga och en rad ätbara frukter som krikon, hassel, hallon, björnbär och nypon. Från andra tomter i Skänninge har man hit-

tat avfallsrester med kål, lungrot och färgrese-da. Ett särskilt avsnitt ägnas Peder Månssons *Bondakonst*, som vad beträffar odling i mångt och mycket bygger helt och hållet på Columellas *De re rustica* från 100-talet, och som mycket riktigt framhålls, därför kan hans text inte utan vidare användas rörande svenska förhållanden. För övrigt fick Peder Månssons bok inte heller någon spridning under hans samtid.

Bokens tredje avsnitt ägnas trädgårdens kulturväxter och är skriven av växtgenetikern Matti Wiking Leino. Här sträcker sig perspektivet fram till år 1800. Det inleds med en definition av domesticerade växter som vi numera benämner kulturväxter. I begreppet ryms nyttoväxter som människor använder som livsmedel, djurfoder, färgämnen, medicinalväxter, kryddor med mera, men också sådana arter som odlas av estetiska skäl för deras skönhet, väldoft eller rentav för att manifesteras status och rikedom. Författaren urskiljer fyra kategorier av kulturväxter. Till de vilda, inhemska arterna hör hassel, kvanne och korgpil. Bland inhemska, domesticerade arter räknas svarta vinbär och gräslök. Dessutom finns vilda, införda arter (här kan nämnas många trädgårdsblommor) och slutligen introducerade domesticerade arter (dit det stora flertalet nyttoväxter som finns i trädgårdar hör).

Hur kulturväxter introducerats i Sverige är komplext och inte lätt att avgöra. Många har ursprung i medelhavsområdet och infördes i förhistorisk tid. Vissa arter har inkommit som odlingsväxter och senare förvildats. Dit hör kirskålen och gråbo. Jättelokan är ett sentida exempel och räknas numera som invasiv. Min farmor odlade den i sin trädgård och var mäktigt stolt över de jättestora örterna som vi barn gärna fick fotograferas under. Nu är många närmast paniskt rädda för den.

Författaren diskuterar hur man kan spåra när och var olika kulturväxter började odlas i förhistorisk tid. Växtarkeologiska fynd av frön, frukter och växtdelar utgör därvidlag ett

viktigt källmaterial. Pollen i sjöar och mossar är också betydelsefulla. Det medeltida skriftliga källmaterialet är emellertid sparsamt och svårtolkat. Läkeböcker är ofta översättningar av utländska äldre källor. Lagtexterna kan däremot vara bättre, i synnerhet för uppgifter rörande växter som odlades som föda. Under historisk modern tid tillkommer hushålls- och lantbruksböcker, som i varje fall kan ge inblickar i adelns trädgårdar. Odlingsrelikter som fortfarande kan påträffas i landskapet är spännande. Arter som förvildats eller kvarstår, exempelvis humle, mästerrot och taklök är exempel på sådana. En längre exposé ägnas de viktigaste kulturväxternas historia.

På 1600-talet började man bygga särskilda orangerier i anslutning till herresäten. Där odlades bland annat citrusfrukter, importerade via Holland. Även fikon, myrten och rosmarin kunde odlas, allt tydligen med en viss framgång så att skördarna kunde användas i hushållet. Ett intressant avsnitt ägnas ogräsen, som omtalas i medeltida texter och finns

belagda i arkeobotaniskt material. Våtarv och jordrök finns belagda i jordfynd redan från järnåldern.

Ett bokverk där vår tids kunnande om trädgårdshistoria samlas är naturligtvis ett mycket värdefullt tillskott i kunskapen om människors liv och produktion i Sverige. Jag uppskattar den här typen av arbeten som förtjänar idel lovord. Boken är vackert illustrerad, referenslistan är utförlig och dessutom finns ord- och sakregister samt ett behändigt växtregister, allt nyttigt för den vetgiriga läsaren. Att ge ut bokverk där den samlade historiska forskningen syntetiseras premieras tyvärr sällan och numera är det stort omöjligt att få forskningsanslag från de gängse forskningsråden för att skriva sådana arbeten. Därför är det också mycket lovvärt att Kungl. Vitterhetsakademien i samarbete med bland annat Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, C.F. Lundströms stiftelse och Stiftelsen Lagerberg genom finansiellt stöd möjliggjort ett bokverk som detta.

Ingvar Svanberg, Uppsala

NOTISER

Lotta Lewenhaupt och Anna Bergman Jurell: *Augusta Lundin. Haute couture på svenska*. Appell förlag, Stockholm 2020. 147 s., ill. ISBN 978-91-984961-5-4.

Augusta Lundin (1840–1919) var ett veritabelt varumärke och en pionjär inom den svenska modebranschen. Hon förestod Stockholms största modehus i slutet av 1800-talet och till hennes ateljé vid Brunkebergstorg strömmade alla mode- och kvalitetsmedvetna damer i de övre sociala och burgna skikten. Till kundkretsen hörde kungahusets och hovets damer, grevinnor och friherrinnor, borgerlighetens fina fruar och firade aktriser. Som kronan på verket gjorde Oscar II henne till kunglig hovleverantör, en upphöjelse hon själv aldrig övervägt att ansöka om. Augusta Lundins levnadsöde är ett exempel på hur en kvinna genom skicklighet, hårt arbete och affärsnäsa kunde göra pyramidal succé i en tid när kvinnans plats oftast var i hemmet.

Augusta Lundin kom från så kallade enklare förhållanden, äldsta dotter till skräddarmästare Anders Lundin och hans hustru Christina, uppväxt i Kristianstad och äldst av sex syskon, varav fem var söner. Att döttrarna tidigt skoldes i sömnadskonstens mysterier är knappast överraskande och flera av dem uppnådde stor skicklighet. Som 23-åring flyttade Augusta till Stockholm och öppnade 1867 en mindre ateljé på Malmskillnadsgatan. Successivt växte verksamheten och med hjälp av sina systrar, inte minst systern Hulda Lundin, som var sykonsulent och känd för sin pedagogik, blev företaget framgångsrikt. En annan framgångsfaktor var Augustas nära samarbete med Otto Gustaf

Bobergh, som under många år varit kompanjon till Charles Frederick Worth, Paris mest framgångsrike modeskapare vid den här tiden. Härigenom, liksom genom återkommande resor till den franska huvudstaden, kunde hon hålla sig à jour med Parismodet och förmedla impulser och idéer till den svenska marknaden. Som den affärskvinna hon var kunde hon också 1874 utöka sin sömnadsateljé till modemagasinet med försäljning. Vid hennes död var närmare tvåhundra personer anställda i företaget. Förutom framgångsrik affärskvinna blev hon även släktens matriark och gifte sig aldrig.

Boken *Augusta Lundin. Haute couture på svenska* lanseras parallellt med att utställningen om Augusta Lundin och hennes modeimperium turnerar genom landet med anhalter på Thielska Galleriet i Stockholm, Malmö Museer och Göteborgs stadsmuseum. Det är en vacker produkt, en coffee table-bok i det mindre formatet med korta texter och rikt illustrerad med bland annat foton, både arkivbilder och nytagna foton som väl illustrerar den hantverksskicklighet som Augusta Lundin och hennes modehus stod för. Ty även om Augusta Lundin själv gärna höll sig i bakgrunden och det saknas ett mer rikhaltigt material om hennes privatliv, så finns plagg från hennes ateljé bevarade på museer och familjegods. Plaggen i privat ägo har i vissa fall förpassats till barnens utklädningsgarderob, men nu lyfts fram i ljuset av utställningens kreatörer. Och det är fantastiska skapelser som visar Augusta Lundins förmåga att (som den första i Sverige) ta till sig den franska sömnadens principer, det vill säga den metod som används för att sy *haute couture*-plagg.

Den innebär att sömmerskorna specialiserade sig och arbetade med enskilda plaggdelar som sedan sammanfogades. På så vis rationaliserades arbetet och framställningstakten ökade.

Augusta Lundin-boken är en antologi, även om Lotta Lewenhaupt har skrivit de flesta av de signerade texterna. En skönhetsfläck är dock att Lewenhaupt och Anna Bergman Jurell står som författare till boken, när de i själva verket är redaktörer. Förutom Lotta Lewenhaupts många bidrag har Anna Bergman Jurell skrivit en text, men till sin hjälp har redaktörerna också haft andra sakkunniga inom modefältet, nämligen Tonie Lewenhaupt, Hanna Eide, Patrik Steorn, Maria Carlgren och Barbara Beck-Friis. Utöver de signerade artiklarna finns korta bidrag med rubriker som "En klänning berättar" (kallas ibland lite förvirrande för "Stilhistoria" i innehållsförteckningen), beledsagade av vackra foton av Augusta Lundin-plagg och "Ett kundregister fyllt med prestige", som visar en porträttkavalkad föreställande ett urval av modehusets kända kunder såsom drottning Sofia, Anne Charlotte Leffler, Selma Lagerlöf och Emma Zorn.

Boken inrymmer sju kapitel med rubriker-na "Augusta Lundin, kvinnan bakom Sveriges första modehus", "Svensk modehistoria", "Det transnationella utbytet av couture", "Den intrikata insidan", "En ohelig allians: Augusta Lundin och reformdräkten", "Livet i kläderna" samt "Och hur hade sömmerskorna det?". Här tecknas Lundins liv och verk, liksom den svenska modevärlden och kopplingarna till modets huvudstad Paris. Läsaren får också en beskrivning av det hantverk av yppersta kvalitet som den Lundinska ateljén och dess sömmerskor producerade. Inte minst intressant är Maria Carlgrens avslutande kapitel om sömmerskornas arbetsvillkor, ett tema som också behandlas i utställningen. Det visar sig nämligen att Augusta Lundin var en ansvarskännande arbetsgivare som betalade en för tiden rimlig lön, förkortade sina anställdas arbetsdag med flera timmar, såg till att en rejäl lunch och eftermiddagskaffe serverades

samt installerade elektricitet så att sömmerskorna kunde arbeta vid elektriskt ljus och därigenom skona synen. Därtill fick de två veckors semester, som i lyckosamma fall kunde tillbringas på arbetsgivarens sommarställe. Inte undra på att många ville arbeta hos Mamsell Augusta. Boken avslutas med ordlista och referenslista.

Det finns inte många foton eller porträtt som föreställer Augusta Lundin, men i det inledande kapitlet återges några av dem: ett foto där hon är 35 år, ett porträtt målat av vännen Robert Lundberg i samband med hennes 50-årsdag samt ett foto från 1892. På dessa avbildningar anar man en beslutsam kvinna. På Lundbergs porträtt möter hon betraktarens blick lugnt och bestämt. Man förstår att detta är en dam som vet vad hon vill och som genomför sina planer. Det gjorde hon också. Det här var kvinnan som lät väva in etiketter med texten "Augusta Lundin 2 Brunkebergstorg Stockholm" i klänningslivens midjeband – tala om varumärke!

Augusta Lundin. Haute couture på svenska är väl värd en närmare bekantskap för den kläd-, mode- och genushistoriskt intresserade – allra helst i kombination med ett besök på utställningen "Augusta Lundin. Sveriges första modehus".

Birgitta Meurling, Uppsala

Susanna Strömquist: *Nordens Paris. NK:s Franska damskrädderi 1902–1966*. Nordiska museet, Stockholm 2021. 239 s., ill. ISBN 978-91-108-619-8.

Jag vill inledningsvis tydliggöra att det som nu skrivs inte handlar om Strömquists utställning på Nordiska museet utan enbart om boken med samma namn. Den beskrivs i ett pressmeddelande som ett "modehistoriskt praktverk". Och som bakgrund kan nämnas att den är samfinansierad av museet och NK.

Man kan undra varför man ska ge ut en bok samtidigt med en utställning, om det inte helt enkelt är en katalog till utställningen. För ett antal år sedan gav Lars Linder i *DN* ett intressant svar på den frågan. Det är för att fördjupa kunskapen om det utställningen visar, menar han. Han kallar en sådan bok för en "överkurs" som kan vidga perspektiven och problematisera innehållet i den utställning man just beskådat (*DN* 2011-02-07). Det kan med andra ord bli en kritiskt granskande analys.

Den här boken är upplagd som en teaterföreställning med ambitionen att skildra å ena sidan den lyx, elegans och glamour som konsumerades av dem som kunde betala, å andra sidan den hantverksskicklighet som utfördes av sömmerskor, skräddare och brodöser. Föreställningens texter ackompanjeras av ett mycket rikt bildmaterial. De många fotografierna bildar i själva verket basen i boken, medan texterna snarast måste ses som beskrivande kommentarer.

Redan i föreställningens prolog träffar vi dem som Strömquist menar "anger tonen för Parismodet i Norden under haute couturens hela gyllene era". Radarparet disponenten Kurt Jacobsson och kreatören Pelle Lundgren samt modisten från Paris Suzanne Pellin, vanligen kallad för Madame Suzanne, är de som kommer att skapa detta franska damskrädderi.

Första akten utspelar sig under åren 1902 till 1914, det vill säga tiden före flytten till NKs nya byggnad på Hamngatan. Under den här tiden återfinns verksamheten främst vid Stureplan. Madame Suzanne, som tidigare drivit butik i Paris, är nu chef för den franska avdelningen som saluför högklassig handsydd couture. Det första hon väcker uppmärksamhet med i Stockholm är artistiska hattar, som beskrivs som konstverk. Hon arrangerar också en modeutställning med levande mannekänger redan år 1902. Det är första gången som man i Stockholm kan se kläder på levande modeller. Societetskvinnor och kungligheter låter sy upp sina garderober hos Madame. Viktiga arenor

att visa upp sig på är tidens societetsbaler och teatersalonger, men även yrkeskvinnor söker sig till den nya couturen.

Insprängt i den löpande framställningen finns så kallade mellanakter, sidor med avvikande färg och form. Dessa är särskilt intressanta och innehåller mycket information. Det är här man får intressanta fakta om såväl hantverket som om modets skiftningar. I en av de första mellanakterna får vi lära känna hur hantverket skapas i syateljéerna vid Stureplan. Nu är det brodöserna som ger pärlbroderier dess form. Brodösen Martha Liljegren smyckar ett klänningsliv med tiotusentals stygn och pärlor. Ateljéerna beskrivs som ljusa och moderna, utrustade med elektriska symaskiner.

I den andra akten, som utspelar sig mellan 1915 och 1938, skildras vad Strömquist benämner en spegelbild av Paris. Nu har Madame Suzanne lämnat verksamheten och i stället tar Kurt Jacobsson över, efter att ha skolats hos henne. Nu har det nya varuhuset på Hamngatan, ritat av Ferdinand Boberg, invigts och det franska damskrädderiet har fått pampiga salonger på plan två. Utifrån fortsatta teatermetaforer beskrivs hur den tredje huvudrollsinnehavaren i pjäsen om NKs franska damskrädderi kommer in på scenen. Det är ateljéchefen och kreatören Pelle Lundgren som nu också kommer att ange tonen på Sveriges modescen.

Genomgående i texten beskriver Strömquist modets växlingar som skiftande silhuetter. Under den här tiden förändras silhuetten radikalt från extravagant till rak, enkel och modern.

I den tredje akten från 1939 till 1959 presenteras Franska damskrädderiets nya pärlgrå funkisinredning i sin fulla glans. Nu möter vi också yrkesroller som tillskärare, proverskor, mannekänger och uppsätterskor. En ny modeera inleds efter kriget, där franska damskrädderiet främst satsar på skräddade dräkter och kappor.

I det här avsnittet finns de intressantaste mellanakterna. I ateljéerna möter vi alla de

sömmerskor som faktiskt åstadkommer klänningar, kappor och dräkter. Klänningarna sys av sömmerskor, kappor och dräkter av skräddare och för detaljerna står brodöserna. Springflickor hjälper till att ta fram tyger och samla upp nålar.

Med 1960-talet minskar antalet stamkunder och efterfrågan på elegans och handsydd kreationer avtar. Föreställningens ridå faller mellan åren 1960 och 1966 och NK:s franska stängs sommaren 1966.

En lite märklig epilog om såväl pensionären Kurt Jacobsson som konsten att tyda etiketter, avslutar boken.

Egentligen borde en recension av den här boken främst handla om bilderna och de olika tidernas modefotografer, men här saknas alltför mycket kunskap för att det ska låta sig göras. Inget sägs om grunderna för bildurvalet, ej heller om fotografierna. Den enda fotograf som jag kan minnas nämnas, är Erik Holmén. Det finns ju forskning om modefotografi och det hade varit intressant om Strömquist förmedlat några reflektioner om bildernas betydelse. Det fantastiskt fina bildmaterialet kunde ha gett anledning till att vidga perspektivet något.

Men det är ingen forskare som författat den här boken utan en modejournalist. Man kan därför undra varför denna journalist använder sig av ett not- och referenssystem. Varför

dessa notangivelser om inte ambitionen är vetenskaplig? Resultatet blir närmast generande, då det visar sig att samtliga noter utom en hänvisar till tidningsartiklar (pressklipp ur NK:s arkiv?). Många av noterna hänvisar till NK:s personaltidning. Det hade varit riktigt intressant att exempelvis här få en reflektion över varför journalisten Else Kleen kommit att dominera källmaterialet under hela den beskrivna perioden.

Det är onekligen lite trist när ett vetenskapligt samarbete uteblir på ett modehistoriskt viktigt område. Man önskar att åtminstone det lättillgängligt publicerade på området, både nationellt och internationellt, hade fått fördjupa kunskapen.

Avslutningsvis återvänder jag till det som inledningsvis konstaterades om värdet av att låta en museiutställning ackompanjeras av en bok. Strömquist menar att hennes bok är ett stycke modehistoria. Givetvis behöver man inte ställa vetenskapliga krav på den bok som utger sig för att vara ett praktverk, men termen modehistoria ställer onekligen andra krav.

Här skrivs historia utan analyserande jämförelser, utan kritiska diskussioner, kontextualisering eller vetenskapliga fakta. Då blir boken inte den överkurs som kan vidga perspektiven och problematisera innehållet i den utställning man just beskådat.

Birgitta Svensson, Lund

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället*. I: Gerholm, Lena (red.): *Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1*.

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självtexten.
- 3 Nummerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

- 1 FRÅN EN OFFENTLIGHET TILL EN ANNAN
Martin Ericsson
- 16 ÄNKAS VAL – HUSTRU ELLER ENTREPRENÖR?
Louise Herstedt
- 30 ANTECKNINGAR
FRÅN MASKINKULT TILL SÖRGÅRDSDRÖM *Bert Mårald*
- 32 NYA AVHANDLINGAR
Charlotte Nilsson EN FÖRBINDELSE MED EN STÖRRE VÄRLD: POSTORDER I SVERIGE
UNDER TIDIGT 1900-TAL *anmäld av Johannes Daun*
Mirja Arnshav DE SMÅ BÅTARNA OCH DEN STORA FLYKTEN – ARKEOLOGI I SPÅREN
AV ANDRA VÄRLDSKRIGETS BALTISKA FLYKTBÅTAR *anmäld av Björn Magnusson Staaf*
Ida Hughes Tidlund AUTONOMOUS ÅLAND. A HUNDRED YEARS OF BORDERWORK IN
THE BALTIC SEA *anmäld av Fredrik Nilsson*
- 39 RECENSIONER
Simon Ekström SJÖDRÄNK. SPEKTAKULÄR MATERIALITET FRÅN HAVET
rec. av Anders Björklund
Eva Silvéen FRIKTION. ERNST MANKER, NORDISKA MUSEET OCH DET SAMISKA
KULTURARVET *rec. av Anders Gustavsson*
Henrik Brissman FRAMTIDENS HISTORIA *rec. av Sven-Erik Klinkmann*
Britta Lundgren, Hildur Kalman, Ann Öhman och Annelie Bränström Öhman MÖJLIGHETER
OCH MELLANRUM. BERÄTTELSE OM GENUS OCH AKADEMISKA LIVSLOPP
rec. av Annie Woube
Britt Liljewall WILHELMS DAGBOK. ANTECKNINGAR OM MÄNNISKOR, DJUR
OCH JORD VID 1800-TALETS MITT *rec. av Marie Steinrud*
Anders Björklund SKROTBILAR – OM HÄNGIVNA SAMLARE OCH DERAS FORDON
rec. av Göran Sjögård
Katarina Ek-Nilsson & Gullög Nordquist (red.) STORT SMÅTT FINT OCH FULT.
MUSEISAMLINGAR EN NÖDVÄNDIG KÄLLA TILL KUNSKAP *rec. av Eva Klang*
Anna Andréasson Sjögren, Jens Heimdahl & Matti Wiking Leino SVENSK TRÄDGÅRDS-
HISTORIA: FÖRHISTORIA OCH MEDELTID *rec. av Ingvar Svanberg*
- 60 NOTISER
Lotta Lewenhaupt och Anna Bergman Jurell AUGUSTA LUNDIN. HAUTE COUTURE
PÅ SVENSKA
Susanna Strömquist NORDENS PARIS. NK:S FRANSKA DAMSKRÄDDERI 1902–1966